

2016

КЕН ИШТЕТҮҮДӨГҮ КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
ЭКОЛОГИЯЛЫК МЫЙЗАМДАРЫН ТАЛДОО ЖАНА
СУНУШТАРЛЫ ИШТЕП ЧЫГУУ

БОЛОТ ЖУНУШОВ

**КЫРГЫЗ-ТҮРК “МАНАС” УНИВЕРСИТЕТИ
ТАБИГЫЙ ИЛИМДЕР ИНСТИТУТУ
ЭКОЛОГИЯЛЫК ИНЖЕНЕРИЯ БАГЫТЫ**

**КЕН ИШТЕТҮҮДӨГҮ КЫРГЫЗ
РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ЭКОЛОГИЯЛЫК
МЫЙЗАМДАРЫН ТАЛДОО ЖАНА СУНУШТАРДЫ
ИШТЕП ЧЫГУУ**

**Даярдаган
БОЛОТ ЖУНУШОВ**

**Жетекчиси
т.и.д., профессор КАНАТБЕК КОЖОБАЕВ**

Магистрдик диссертация

**Июнь 2016
БИШКЕК, КЫРГЫЗСТАН**

**КЫРГЫЗ-ТҮРК “МАНАС” УНИВЕРСИТЕТИ
ТАБИГЫЙ ИЛИМДЕР ИНСТИТУТУ
ЭКОЛОГИЯЛЫК ИНЖЕНЕРИЯ БАГЫТЫ**

**КЕН ИШТЕТҮҮДӨГҮ КЫРГЫЗ
РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ЭКОЛОГИЯЛЫК
МЫЙЗАМДАРЫН ТАЛДОО ЖАНА СУНУШТАРДЫ
ИШТЕП ЧЫГУУ**

**Даярдаган
Болот ЖУНУШОВ**

**Жетекчиси
т.и.д., профессор Канатбек КОЖОБАЕВ**

Магистрдик диссертация

**Июнь 2016
БИШКЕК, КЫРГЫЗСТАН**

ПЛАГИАТ ЖАСАЛБАГАНДЫГЫ ТУУРАЛУУ БИЛДИРҮҮ

Мен бул эмгекте алынган бардык маалыматтарды академиялык жана этикалык эрежелерге ылайык колдондум. Тагыраак айтканда, бул эмгекте колдонулган, бирок мага тиешелүү болбогон маалыматтардын бардыгына мен шилтеме бердим жана аларды колдонулган адабият тизмесинде көрсөттүм. Эч кайсы жерден плагиат жасалбагандыгына ынандырып кетким келет.

Болот Жунушов

Колу:

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

Bolot Cunuşov

İmza

YÖNERGEYE UYGUNLUK

“Kırgız Cumhuriyetinin Maden Kaynakların İşletmesi Hakkında Olan Çevre Yasalarının Analizi ve Önerilerin Hazırlanması “ adlı Yüksek Lisans Tezi, Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi Lisansüstü Tez Önerisi ve Tez Yazım Yönergesi’ne uygun olarak hazırlanmıştır.

Bolot Cunuşov

İmza

Prof. Dr. Kanatbek Kocobaev

İmza

Çevre Mühendisliği ABD Başkanı

Prof. Dr. Zarlık Maymekov

İmza

KABUL VE ONAY

Prof. Dr. Kanatbek Kocobaev danışmanlığında Bolot Cunuşov tarafından hazırlanan “ Kırğız Cumhuriyetinin Maden Kaynakların İşletmesi Hakkında Olan Çevre Yasalarının Analizi ve Önerilerin Hazırlanması ” adlı bu çalışma, jürimiz tarafından Kırğızistan Türkiye Manas Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Çevre Mühendisliği AnaBilim Dalı Dalında Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

10.06.2016

JÜRİ:

Danışman	Prof. Dr. Kanatbek Kocobaev	
Jüri Başkanı	Prof. Dr. Sultan Karabaev	
Üye	Prof. Dr. Zarlık Maymekov	
Üye	Doç Dr. Kalıpa Salieva	
Üye	Doç. Dr. Nurzat Totubaeva	

10.06.2016

Prof. Dr. Hayati Beşerli
Enstitü Müdürü

ЧЕЧИМ

Техника илимдеринин доктору, профессор Канатбек Асекович Кожобаевдин жетекчилигинде Жунушов Болот тарабынан даярдалган « Кен иштетүүдөгү Кыргыз Республикасынын экологиялык мыйзамдарын талдоо жана сунуштарды иштеп чыгуу » темасындагы магистрдик иш комиссия тарабынан Кыргыз-Түрк Манас университети Табигый илимдер институту Экологиялык инженерия багытындагы магистрдик иш болуп кабыл алынды.

10.06.2016

Комиссия:

Илимий жетекчи	т.и.д. Проф. Канатбек Кожобаев	
Төрагасы	х.и.д. Проф. Султан Карабаев	
Мүчө	т.и.д. Проф. Зарлык Маймеков	
Мүчө	х.и.к., доц. Калипа Салиева	
Мүчө	б.и.к., доц. Нурзат Тотубаева	

10.06.2016

Проф. Док. Хайати Бешерли
Институт Мүдүрү

АЛГАЧ СӨЗ

Эмгекти жазууда өз жардамын, насаат-кеңешин жана колдоолорун көрсөткөн илимий жетекчим техника илимдеринин доктору, профессор Кожобаев Канатбек Асековичке терең ыраазычылыгымды билдирем. Андан тышкары, магистрдик окуу процессинде окуткан Табигый Илимдер Институттун жалпы мугалимдер жамаатына жана кызматкерлерине дагы терең ыраазычылыгымды билдирем.

Болот ЖУНУШОВ

Бишкек, Июнь / 2016

**КЕН ИШТЕТҮҮДӨГҮ КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
ЭКОЛОГИЯЛЫК МЫЙЗАМДАРЫН ТАЛДОО ЖАНА СУНУШТАРДЫ
ИШТЕП ЧЫГУУ**

БОЛОТ ЖУНУШОВ

**КЫРГЫЗ-ТҮРК “МАНАС” УНИВЕРСИТЕТИ, ТАБИГИЙ ИЛИМДЕР
ИНСТИТУТУ**

МАГИСТРДИК ДИССЕРТАЦИЯ, ИЮНЬ 2016

ИЛИМИЙ ЖЕТЕКЧИ: т.и.д., проф. КАНАТБЕК КОЖОБАЕВ

КЫСКАЧА МАЗМУН

Айлана-чөйрөнү коргоо тармагындагы мыйзамдык базанын болушу - жаратылыш ресурстарын сарамжалдуу пайдалануу жана анын компоненттерин коргоо менен байланышкан мамилелерди натыйжалуу жөнгө салуу үчүн эң маанилүү шарт. Бул мыйзамдар айлана-чөйрөнү коргоо ишмердүүлүгү үчүн жалпы принциптерди жана системалык негиздерди түзөт. Кыргыз Республикасында экологиялык саясат жана мыйзам чыгаруу багытында акыркы 20 жыл ичинде бир топ алгылыктуу иштер аткарылды. Ошого карабай кээ бир мыйзамдардын жана жоболордун ичинде юридикалык боштуктар жана жетишпеген жактары бар экендигин тажрыйба көрсөттү. Ушул себептерден кен иштетүү тармагында айрым учурларда экологиялык көйгөйлөр пайда болгон.

Бул иште Кыргыз Республикасынын өнүгүүсүнүн негизги булактарынын бири болгон кен иштетүү тармагындагы мыйзамдардын экологиялык бөлүктөрү талданды. Ишти толук ачыктоо жана койулган максатты ишке ашыруу үчүн изилдөөнүн жалпыдан - жекеге илимий усулу, ошондой эле салыштыруу жана талдоо ыкмалары колдонулуп, кен иштетүү тармагындагы мыйзамдардын экологиялык бөлүктөрүндөгү кээ бир юридикалык боштуктар жана жетишпеген жактары аныкталып, аларды жакшыртууга сунуштар берилди.

Ачкыч сөздөр: Кен иштетүү жана экологиялык көйгөйлөр, экологиялык мыйзамдар.

**THE ANALYSIS OF LAWS OF THE KYRGYZ REPUBLIC IN ECOLOGY ON
MINERALS EXPLORATION AND SOME PROPOSALS**

BOLOT ZHUNUSHOV

**KYRGYZ TURKISH “MANAS” UNIVERSITY, GRADUATE SCHOOL OF
NATURAL AND APPLIED SCIENCES**

MASTER THESIS, JUNE 2016

SUPERVISOR: PROF. DR. KANATBEK KOJOBAEV

ABSTRACT

Environmental Law is one of the basic conditions for regulations and protection of natural resources, as well as their rational use. These laws constitute the principles and basics of the activities of environmental protection. Over the past 20 years in the Kyrgyz Republic there have been great achievements in the field of environmental policy and law. As demonstrated by the practice despite the work done. However there still some legal gaps. In this regard some cases of environmental problems have appeared.

This thesis work was the analysis of the environmental laws about exploration of mineral deposits which are a major source of development for the Kyrgyz Republic. For disclosure of the theme of the thesis and for achieving the goal of this work the method of the theoretical to the practical and the methods of comparison and analysis were utilized. There were legal gaps identified in the environmental parts parts of the Kyrgyz Republic laws and worked out recommendations are provided.

Keywords: Mining and environmental problems, environmental laws.

**АНАЛИЗ ЗАКОНОВ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ ПО ЭКОЛОГИИ О
РАЗРАБОТКЕ МЕСТОРОЖДЕНИЙ ПОЛЕЗНЫХ ИСКОПАЕМЫХ И
ПРЕДЛОЖЕНИЕ РЕКОМЕНДАЦИЙ
БОЛОТ ЖУНУШОВ
КЫРГЫЗСКО ТУРЕЦКИЙ УНИВЕРСИТЕТ "МАНАС", ИНСТИТУТ
ЕСТЕСТВЕННЫХ НАУК
МАГИСТЕРСКАЯ ДИССЕРТАЦИЯ, ИЮНЬ 2016
НАУЧНЫЙ РУКОВОДИТЕЛЬ: д.т.н., проф. КАНАТБЕК КОЖОБАЕВ**

АННОТАЦИЯ

Использование и регулирование законодательной базы в области защиты природных ресурсов, а так же их рациональное использование, является одним из основных условий. Эти законы составляют принципы и основы деятельности охраны окружающей среды. За последние 20 лет в Кыргызской Республике были проделаны большие успехи в сфере экологической политики и законодательства. Как показало практика не смотря на эти проделанные работы, в некоторых законах все еще остаются юридические пробелы. В связи с этим в некоторых случаях появились экологические проблемы.

В этой дипломной работе был проведен анализ Законов Кыргызской Республики по экологии в сфере разработки месторождений полезных ископаемых, которые являются одним из основных источников развития Кыргызской Республики. Для раскрытия темы дипломной работы и достижения цели использовался метод от теоретического до практического, а так же методы сравнения и анализа. Были выявлены некоторые юридические пробелы в экологической части Законов Кыргызской Республики в сфере разработки месторождений полезных ископаемых и были разработаны предложения для улучшения.

Ключевые слова: Разработка месторождений полезных ископаемых и экологические проблемы, законы по экологии.

**KIRGIZ CUMHURİYETİNİN MADEN KAYNAKLARIN İŞLETMESİ
HAKKINDA OLAN ÇEVRE YASALARININ ANALİZİ VE ÖNERİLERİN
HAZIRLANMASI**

BOLOT CUNUŞOV

**KIRGIZISTAN TÜRKİYE “MANAS” ÜNİVERSİTESİ, FEN BİLİMLERİ
ENSTİTÜSÜ**

YÜKSEK LİSANS, HAZİRAN 2016

DANIŞMAN: PROF. DR. KANATBEK KOCOBÆV

GENİŞ ÖZET

Doğal kaynakların rasyonel kullanımı ve koruma alanında yasal bazın oluşumu kulannim ve koruma ile ilgili ilişkilerin etkin düzenlenmesi için en önemli koşuldur. Bu yasalar çevre koruma faaliyetleri için genel ilkeler ve sistemleri bir çerçevede oluşturmaktadır. Kırgız Cumhuriyeti'nde son 20 yıl içinde çevre politikası ve mevzuatı alanında büyük atılımlar yapılmıştır. Yapılan işe rağmen uygulamada gösterdiği gibi, bazı yasalarda hala bazı yasal boşluklar bulunmaktadır. Bu bağlamda, bazı durumlarda, çevre sorunları ortaya çıkmıştır.

Bu araştırmada Kırgız Cumhuriyetinin gelişmesinin ana kaynaklarından biri olan madencilik sektöründe çevre mevzuatına araştırma yapılmıştır. Araştırmanın amacın gerçekleştirmek üzere araştırmanı genelden özele, karşılaştırma ve inceleme yöntemleri ile beraber mevcut madencilik yasalarının karşılaştırılıp çevresel, yasal boşlukları tespit edildi.

Kırgız Cumhuriyetinin maden kanunu'na

- Gelişmiş ülkelerin tecrübesinden yararlanarak çevre iyileştirme için tahsis edilen para miktarının yeniden belirlenmesini;
- Çevre iyileştirme için tahsis edilen parayı Kırgız Cumhuriyetinin her maden kaynağı için açılan çevre iyileştirme hesabına kaynakların işletmesi başladıktan

sonuna kadar vaktinde transfer yapmasını kontrol edecek kanun ve yönetmeliklerin işletilmesini, çevre iyileştirme için tahsis edilen para miktarını mevzuata üzerinde her 3 yıllıkta incelenmesini, çevre iyileştirme için tahsis edilen para fonun gelirleri şeffaflık (saydamlık), ve banka hesabından para güvenliği standartlara tam uyum mekanizmaları ve prosedürleri geliştirmesini;

Kırgız Cumhuriyetinin İdari Sorumluluk Kanunu ile Rusya Federasyonu İdari Kanunu'nun karşılaştırmasına dayanarak Çevreyi iyileştirme işlerini yapmamakla ilgili 164 maddesinin tamamlanmasını;

Döküm yerleştirme toplam miktarın sınırları belirlemesini, dökümlerin fiziksel ve kimyasal ve hacimsel sınıflandırılmasını yapmasını;

Dökümlerden oluşan su normlarını yeniden belirlemesini v.b. öneriler verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Maden kaynakların işletilmesi ve çevre problemleri, çevre mevzuatı.

МАЗМУНУ

КЕН ИШТЕТҮҮДӨГҮ КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ЭКОЛОГИЯЛЫК МЫЙЗАМДАРЫН ТАЛДОО ЖАНА СУНУШТАРДЫ ИШТЕП ЧЫГУУ

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK	ii
YÖNERGEYE UYGUNLUK.....	iii
KABUL VE ONAY	iv
ЧЕЧИМ.....	vi
АЛГАЧ СӨЗ.....	vi
КЫСКАЧА МАЗМУНУ	vivi
ABSTRACT.....	vi
АННОТАЦИЯ	ix
GENİŞ ÖZET.....	x
МАЗМУНУ	xii
СИМВОЛДОР ЖАНА КЫСКАРТУУЛАР.....	xiv
ЖАДЫБАЛДАРДЫН ТИЗМЕСИ	xv
СҮРӨТТӨРДҮН ТИЗМЕСИ.....	xvi
КИРИШҮҮ	1
1. АДАБИЯТТЫК АНАЛИЗ	2
1.1. КР да кен иштетүүнүн тарыхый справкасы.....	2
1.2. КР нын минерал сырьелук потенциалы	7
1.3. Кен иштетүүдөгү КРнын экологиялык мыйзамдары жөнүндө	10
1.4. Кен иштетүүдөгү КРнын айрым экологиялык мыйзамдарынын функциялары	21
2. ИЛИМИЙ ТАЛДОО ЖАНА ЭКОЛОГИЯЛЫК БААЛОО	26
2.1. Кен иштетүүнүн экологияга тийгизген таасири	26
2.2. Кен иштетүүдө жер ресурстарын коргоо жана калдыктар менен иштөөдөгү экологиялык мыйзамдардагы көйгөйлөр.....	30
2.3. Кен иштетүүдө суу ресурстарын коргоодогу экологиялык мыйзамдардагы көйгөйлөр.....	40

2.4. Кен иштетүүдө атмосфералык абаны коргоодогу экологиялык мыйзамдардагы көйгөйлөр	42
3. НАТЫЙЖАЛАР	43
3.1. Кен иштетүүдөгү КРнын экологиялык мыйзамдарына сунуштар	43
КОРУТУНДУЛАР	49
АДАБИЯТТАР	50
ТИРКЕМЕЛЕР	54
ӨМҮР БАЯН	58

СИМВОЛДОР ЖАНА КЫСКАРТУУЛАР

Кыскартуулар	Мааниси
КР	Кыргыз Республикасы
АЧ	Айлана чөйрө
ЖК	Жогорку Кеңеш
АЧТТББ	Айлана-чөйрөгө тийген таасирге баа берүү
ИДӨ	Ички дүң өндүрүм
ЧДК	чектүү деңгээлдеги концентрация
РФ	Россия Федерациясы
АКШ	Америка Кошмо Штаттары

ЖАДЫБАЛДАРДЫН ТИЗМЕСИ

Жадыбал 1.1.1. 2012 жылдын 1-январына карата пайдалуу кендердин мамлекеттик запасы.....	54
Жадыбал 1.1.2. Металл пайдалуу кендеринин перспективдүү запасы жана прогноздогон ресурстары.....	55
Жадыбал 1.1.3. Көмүр казып алуунун динамикасы.....	56

СҮРӨТТӨРДҮН ТИЗМЕСИ

Сүрөт 1.1.1. КР негизги алтын кен чыгуучу жайлар	56
Сүрөт 2.1.1. КРдагы токсикалуу хвостохранилищалар.....	57
Сүрөт 2.1.2. КРдагы радиоактивдүү хвостохранилищалар	57
Сүрөт 2.2.1. Рекультивация каражатын бөлүштүрүү схемасы	36
Сүрөт 3.1.1. Рекультивация фондун башкаруунун модели.....	45

КИРИШ СӨЗ

Акыркы 20 жылдыкта Кыргызстан айлана-чөйрөнү коргоо ишмердүүлүгүн жөнгө салуучу жалпы принциптерди жана системалык негиздерди түзүп берүүчү рамалык экологиялык мыйзамдарды, айлана-чөйрөнүн компоненттери жөнүндөгү мыйзамдарды жана башка тиешелүү актыларды иштеп чыгуу боюнча алгылыктуу иштерди жасап экологиялык саясатты өнүктүрүүдө көптөгөн ийгиликтерге жетишти. Азыркы учурда Кыргызстанда жүз элүүдөн ашык экологиялык мыйзамдар жана нормативдик актылар бар. Бирок бул ийгиликтерге карабастан жаратылышты коргоо жаатындагы кээбир мыйзамдардын айрым бөлүктөрүндө юридикалык боштуктар жана жетишпеген жактары кездешет. Бул түр жетишпегендиктер айрым учурларда кен иштетүү менен байланышкан экологиялык көйгөйлөрдүн себептеринин бири болуп, көйгөйлөр менен иш алып барууда оордуктарды пайда кылгандыгын тажрыйба көрсөттү.

Бул иште КР кен иштетүү тармагындагы айрым мыйзамдардын экологиялык бөлүктөрү талданып, алардагы юридикалык боштуктар жана жетишпеген жактары аныкталып, аларды жакшыртууга сунуштар берилди.

1. АДАБИЯТТЫК АНАЛИЗ

1.1. КР кен иштетүүнүн тарыхый справкасы

Кыргыз Республикасы эгемендүүлүк алган убакыттан бери улуттук, ошондой эле тармактык деңгээлинде ар түрдүү стратегиялык документтердин алкагында тоо кен казып алуу өнөр жайдын өнүгүшүнө түрткү берүүгө өкмөттүн бир канча аракеттери болгон.

2001-жылы, Кыргыз Республикасынын 2010-жылга чейинки өнүгүүсүнүн Комплекстүү негизи (ӨКН) деп аталган, жалпы улуттук узак мөөнөттүү стратегия иштелип чыккан. Ошол документтин алкагында эксплуатацияга киргизүү мөөнөттөрү менен 2004-жылы Талды-Булак Сол жээк, 2005-жылдын биринчи жарым жылдыгында – Жерүй, 2001-жылы Куранжайлоо алтын кендерин өздөштүрүү жана Макмал кенинде жер алдындагы рудникти куруу пландаштырылган.

Биргелешкен «Тянь-Шань-олово» ишканасы тарабынан 2002-жылы 90,0 миң тонна, 2003-2004-жылдары 140 - 150 миң тонналар колөмүндө калай рудаларын казып алууну баштоо пландаштырылган. Кыргыз-Орус-Казак биргелешкен ишкананын алкагында 2002 - жылы “Заречное” (Түштүк Казахстан) кенинде урандын оксиддерин жер алдындагы ыкма менен кайра иштетүү боюнча, АК «КТРК»да уран концентраттарын кайра иштетүүнүн кубаттуулугун 1,5 миң тоннага жеткирүү максатында, комбинат куруу белгиленген. 2001-жылы атайын иштелип чыккан программанын алкагында Хайдаркен сымап жана Кадамжай сурьма комбинаттарында каржы-экономикалык чыңдоо жана өндүрүштү күчөтүү боюнча бир катар эффективтүү чараларды ишке ашыруу болжолдолгон.

ӨКНди ишке ашыруу боюнча орто мөөнөттүү Жардылыкты кыскартуунун Улуттук стратегиясында (ЖКУС) тоо кен казып алуу өнөр жайын өнүктүрүүнү ылдамдатуу төмөнкүлөр менен байланыштырылган:

- геологиялык изилдөөлөрдү жүргүзүүгө жана пайдалуу казындылардын кендерин иштетүүгө уруксаат берүүчү документтерди алуунун процедураларын жөнөкөйлөтүү;
- тоо кен казып алуучу ишканаларга , алардын аракеттеринин натыйжалуулугун жана жаңы технологияларды жана азыркы мезгилдеги жабдыктарды пайдаланууга кызыктуруусуна багытталган бир катар жаңы жеңилдиктерди берүү.

Бирок, аталган иш-чаралардын эч нерсеси аткарылган эмес.

2005-жылы Өлкөнүн 2006-2010-жылдардагы кыска мөөнөттүү Өнүгүү Стратегиясы иштелип чыккан, ал, 2010-жылы жаңы бийликтин келишине карата, аткаруу мөөнөтү 2009-2011-жылдарга көрсөтүлүп кайра иштелип чыккан. Ошол стратегиянын тоо кен казып алуу секторуна карата аткарылышынын баяны анын кичине бөлүгү гана аткарылгандыгын көрсөтөт.

2009-жылдын декабрында Жаратылыш ресурстар министрлиги тарабынан Кыргыз Республикасында тоо кен казып алуу тармагын өнүктүрүүнүн стратегиялык планы берилген. Панда мурда иштелип чыккан жер казынасын пайдалануучунун тандоосу боюнча жер казынасын пайдалануунун үч түрүн: лицензиялык, концессиялык жана продукцияны бөлүштүрүү жөнүндө макулдашуунун негизиндеги мыйзамдардын пакетин киргизүү каралган. Ушундай аракеттер менен кендерди ылдам жана натыйжалуу иштетүү үчүн өбөлгө түзүү, жыйынтыгында КР бюджетинин киреше бөлүгүн көбөйтүү божомолдонгон. «Жер казынасы жөнүндө» Мыйзам «административтик жөндөөнү жок кылууга», «жер казынасын пайдалануу укугун жок кылууну сот тартибинде» колдонууга жана ушул укуктарды « бирдиктүү терезе» принциби боюнча берүүнү камсыздоого тийиш болчу. Божомолдоолор боюнча жер казынасын пайдалануучулардын жалпы саны реформанын жыйынтыгында 1500ден 300-400гө томөндөмөк. Билдирилген өзгөрүүлөрдүн көпчүлүк бөлүгү дагы ишке ашпай калды. Мисалы: 2009-жылы Жаратылыш ресурстар министрлиги 2014-жылы Жерүй, Талдыбулак Сол жээк, Шамбесай, Чаарат алтын кендеринде, Куру-Тегерек, Андаш алтын-жез кендеринде, Трудовое калай-вольфрам кенинде, Үч-Кошкон калай, Кенсу

вольфрам, Кутессай II сейрек жер кендеринде ишканаларды иштетүүнү камсыздоону пландаштырган.

2011-жылдын апрелинде өкмөттүн суроосу боюнча Дүйнөлүк Банк тарабынан тартылган эксперттер Дж.Рей жана П.Казначеев «Кыргыз Республикасы: Тоо кен казып алуу тармактын Өнүгүү Стратегиясы жана Инвестициялоонусу» деген отчет даярдашкан. Анда тармактын проблемалары адекваттуу түрдө чагылдырылган жана аларды жеңүүнүн сунуштары берилген. Стратегияны түзгөндөр интуитивтүү ыкманы пайдаланышкан жана эл аралык тажрыйба менен салыштырышкан. Ошондой болсо дагы алар мамлекеттик жөндөөнүн эң эле кууш жерлерин табышты жана аларды түзөтүү жолдорун сунушташкан.

2012-жылдын апрелинде өкмөттүн токтому менен 2008-жылдын стратегиясына негизделген Кыргыз Республикасынын 2012-2014-жылдардагы өнүгүүсүнүн Орто мөөнөттүү программасы бекитилген. 2012-жылдын декабрында КР Президентинин тапшырмасы боюнча иштелип чыккан Кыргыз Республикасынын 2013-2017-жылдарга карата туруктуу өнүгүүнүн Стратегиясынын долбоору жарыяланган.

Улуттук стратегиялардан башка тоо кен казып алуу өнөр жайынын ар түрдүү тармактары боюнча тармактык программалар иштелип чыгарылган:

- 1994-жылы алтын казып алуу тармагынын жакынкы жылдардагы өнүгүүсүнүн планын камтыган «Кыргызстандын алтыны» деген мамлекеттик программа даярдалган. Анын божомолдоолорунан Кумтөрдү куруу жана Солтон-Сарыны өздөштүрүү ишке ашкан.

- 1998-жылдан баштап көмүр казып алуу тармагын өнүктүрүүнүн үч программасы иштелип чыккан: 2005-жылга чейин, андан кийин 2010-жылга чейин жана 2015-жылга чейин. Алгачкы экөө мамлекеттик колдоого багытталган, колдоо толугу менен болбогондуктан программалар ишке ашкан эмес. 2001-жылы көмүр өнөр жайын 2005-жылга чейинки өнүктүрүү Программасы бекитилген.

КР көмүр өнөр жайын өнүктүрүүнүн 2006-2010-жылдардагы программасында 12 көмүр казып алуучу ишканаларга 365 млн. сом мамколдоо көрсөтүп көмүр казып алууну 540 миң т. 660 миң т. чейин көбөйтүү каралган. 2006-жылдан баштап

көмүр тармагын өнүктүрүү үчүн бюджеттен насыя берүү толугу менен токтотулган. 12 көмүр ишканаларынын жеке программалары аткарылбай калды. 2009-жылы «КР көмүр өнөр жайын 2006-2010-жылдар мезгилинде өнүктүрүү программасы» иштелип чыккан. Анда административтик областтардын (калк, министрликтер/ведомстволор) көмүрдү колдонуунун келечеги аныкталган. Көмүр ишканаларынын өзүлөрүнүн каражатынын эсебинен казып алуунун көлөмүн көбөйтүү, тоо кен-шахта, карьер жана автотранспорт жабдыктарын модернизациялоо жана жаңылоо, Бишкек шаарынын ЖЭБ ине 200 миң т. көмүр берүүнү эске алып, Кара-Кече кенин өздөштүрүү үчүн инвесторлорду тартуу планы иштелип чыккан.

2008-жылы өкмөт 2008-2010-жылдардагы Улуттук энергетикалык программаны жана отун-энергетикалык комплекстин 2025-жылга чейинки өнүгүү Стратегиясын бекиткен. Анда көмүр өнөр жайынын структуралык саясаты республикалык бюджеттен мамлекеттик колдоонун төмөндөшү жана токтотулушу, тармактагы атаандаштыктын көбөйүшү жана ишканалардын инвестициялык кызыктуруусу менен байланышат деп айтылган. Көмүр тармагын приватташтыруу толугу менен аякталышы божомолдонгон. Саясаттын чаралары пайдасы жок шахталардын натыйжалуулугун жогорулатууга жана аны менен байланышкан социалдык чыгымдарды, шахтерлордун кайра квалификациялоосун жана окутуусун кошуп, колдоо, тармакта инвестициялык долбоорлорду иштеп чыгууга багытталат.

2011-жылы Кыргыз комплекстүү гидрогеологиялык экспедициясынын 2011-2015-ж.ж. Программасы иштелип чыккан, ал жер астындагы сууларды азайуудан жана булгануудан коргоону мамлекеттик контролго алууну, жер астындагы сууларды пайдалануунун мамлекеттик эсептөөнү, жер астындагы суулардын түзүлүш мыйзамдуулугун изилдөөнү, жер астындагы суулардын абалы жөнүндө маалыматты жыйноону жана системалаштырууну камтыган.

2010-жылы өлкөдө бийликтин жаңы алмашуусу менен тоо кен казып алуу тармагында терең өзгөрүүлөр болду:

- 2011-жылдан мезгил мезгили менен лицензия берүү, узартуу, кендин корлорун апробациялоо, тоо кен жана геологиялык чалгындоо иштеринин жылдык отчетторун жана программаларын кароо, ошондой эле

Мамгеолагенттиктин фондунан маалымат материалдарын берүү токтотулуп турду;

- Мамгеолагенттиктин алты жетекчиси алмашылды;
- Пенсия жашындагы жогорку квалификациялуу адистер иштен бошотулушту жана геология жана тоо кен областында жетишеерлик билими жок жаш кадрлар менен алмаштырылды;
- Тармакты башкаруу функциялары КР ЭМ (саясатты иштеп чыгуу) жана Мамгеолагенттик (саясатты ишке ашыруу), ЭТКМИ (саясатты ишке ашыруунун экологиялык жана өнөр жайлык коопсуздук бөлүгү), АЧКМА (саясатты ишке ашыруунун экологиялык экспертиза бөлүгү) араларында бөлүндү;
- Жер казынасын пайдалануучулар менен мамлекеттин өз ара аракет ыкмаларын кеңейткен жаңы мыйзамдар кабыл алынды (же апробация стадиясында). Жөндөөнүн административтик ыкмаларынын айрым бөлүктөрү экономикалыкка алмаштырылды;
- Жер казынасын пайдаланууда жергиликтүү коомчулуктун керектөөсүнө багытталган бир далай жаңы салыктар жана төлөмдөр кабыл алынды.

Ушул жаңылыктар төмөнкүлөрдү камтыган жаңы тармактык стратегияны иштеп чыгууну талап кылды: жер казынасын пайдалануу чөйрөсүндө мамлекеттик саясаттын жаңы жолдорун иштеп чыгуу; тоо кен казып алуу тармагынын областында аракеттеги мыйзамдарды жаңылоо; жер казынасын пайдаланууну жөндөө областында мыкты дүйнөлүк тажрыйбаны киргизүү [1].

1.2. КР минерал-сырьелук потенциалы

Тоо кен тармагы адам баласынын өнүгүү жолунда өзгөчө ролду аткарат жана экономиканы өнүктүрүүдө орчундуу экендигинде шек жок. Кен байлыктарды өздөштүрүүнүн мааниси жана деңгээлине жараша адам баласынын тарыхында “Таш доору”, “Коло доору”, “Темир доору” деген мезгилдер болгондугу белгилүү. Бүгүнкү күндө кайсы өлкөдө кандай кен байлыктардын орун алгандыгы, аларды жаңы технологиялар менен өздөштүрүлүшүнө байланыштуу экономикалык ийгиликтерге жетишип жаткандыгы, ошондой эле, кен байлыктардын продукциясын колдонбогон бир дагы өлкө жок жана болууга мүмкүн эмес экендиги белгилүү [2].

Кыргыз республикасы тоолуу өлкө. Ал эми ушул тоолорунун койнунда көптөгөн пайдалуу кендер бар экендиги далилденип, алардын корлору эсептелинген. Азыркы күндө Кыргыз Республикасынын минералдык ресурстардын балансында эки жүзгө жакын толук изилденген же активдүү изилденип жаткан кен жатактары катталган. Салыштырмалуу кичинекей территорияга ээ болгон менен, Кыргызстан пайдалуу кендердин көптөгөн түрү боюнча маанилүү минералдык-сырьелук базага ээ (тиркеме 1. Таблица 1.1.1.). Бул кендердин арасынан алтындын запасына, сейрек кездешүүчү жана сейрек жер металлдарына, рудалык эмес пайдалуу кендерге көбүрөөк көңүл бурулат. Анын негизги себеби болуп өлкөнүн ИДӨдүн жогорулашы жана кен иштетүүнүн негизинде мамлекеттин бюджетине келип түшкөн салыктар саналат [3]. Мисалы: ИДӨдүн пайыздык үлүшүнүн 15,8% өндүрүшкө таандык. Ал эми өндүрүштүн 49% балуу металлдарды өндүрүү түзөт. Дүйнөдөгү алтындын баасынын ылдам өсүүсү анын экономикалык чоң мааниге ээ болушуна түрткү болууда. Ошону менен бирге Кыргызстандагы көп сандаган алтын жатактары чоң кызыкчылыктарды туудуруда (тиркеме 1. Сүрөт 1.1.1.).

Бүгүнкү күндөгү алтын запастарын КРнын калкынын санын эске алуу менен мамлекет үчүн дээрлик чоң деп айтууга болот. Дүйнөлүк аналитиктердин прогнозу боюнча алтындын баасы дүйнөлүк кризистин чоңойуп өөрчүшүнө чейин дээрлик өсөөрүн белгилейт.

Экономикалык мааниси боюнча экинчи болуп, алтын казып алуудан кийин, өнөр жайдын көмүр казып алуу тармагы саналат. Анын башталышы XIX-кылымдын акырына тийиштүү, көмүр казып алуу айрым көмүр кендеринде (Көк-Жаңгак, Таш-Көмүр, Сүлүктү, Кызыл-Кыя) кээде токтолушу менен 100-жылдан ашык жүрүп жатат. 1980-жылга чейин тармак казып алуунун көлөмүн туруктуу көбөйтүп келген, өндүрүмдүүлүктүн чокусу 1976-1980 ж.ж. жылына туш келген, анда жылына 4,2 млн.тоннадан көбүрөөк казып алынган (жер астынан казып алуу 2,6 млн.т, ачык казып алуу – 1,6 млн.т). Ошол убактан баштап өндүрүүнүн көлөмү акырындык менен төмөндөй баштаган: орточо жылдык казып алуу 1981-1985- жж 3,6 млн.т., 1986-1990-жж – 3,3 млн.т. Казып алуунун чукул төмөндөшү 1991-жылдан кийин болгон (500 миң тоннадан кем). 2010-жылдан баштап акырындык өсүш башталган жана 2012-жылы 1,1 млн. т казып алынган (тиркеме 1. Таблица 1.1.3.).

Азыркы күндө КРнын аймагында прогноздогон корлордун көлөмү 6,4 млрд.т. болгон 70-ке жакын көмүр жатактары белгилүү. 2012-жылга карата Мамлекеттин бекитилген балансында 35 көмүр жатактары боюнча көмүр корлорунун көлөмү ($A+B+C_1$ категориялары боюнча) 13736 млн.тонна ал эми C_2 категориясы боюнча 1053 млн.тоннаны түзөт [4].

КРда учурда көмүр өнөр жайынын уюштуруу структурасынын негизин 30 ири жана майда көмүр компаниялары түзөт. Тармакта иштегендердин саны 1991-жылы 15923 адам болгон, 2010-жылы – ар кандай баалоо боюнча 3000ден 4080ге чейин. Ал эми өлкөнүн жылдык керектөөсү 2,0 млн. тоннага жакын.

Ошондой эле мамлекеттик баланска эсепке алынган кен жатактардан сырткары, КР аймагында алдын ала бааланган дээрлик бардык түрдөгү минерал-сырьелук кен жатактар да кеңири кездешет жана келечекте өсүүнү камсыз кылуучу потенциалдуу резерв болуп саналат (тиркеме 1. Таблица 1.1.2.). Алардын көбү азыркы учурда көлөмү жана прогноздук ресурстары же сапаты боюнча рыноктун талабына жооп бербейт. Бирок дүйнөлүк тенденцияны эсепке алсак келечекте минерал-сырьелордун колдонулуп түгөтүлүшү менен бул түр сырьелор чоң талапка ээ болору анык.

Жогоруда айтылган минералдык-сырьелук запастар өлкөнүн келечеги үчүн эбегейсиз чоң мааниге ээ. Ал эми минералдык ресурстардын рационалдуу колдонулушу өлкө үчүн эң маанилүү маселелердин бири болуп саналат.

1.3. Кен иштетүүдөгү КРнын экологиялык мыйзамдары жөнүндө

КР дагы экологиялык укуктук мыйзам - бул укуктук нормаларды, коомдо жана мамлекеттеги экологиялык жана айлана чөйрөнү коргоого багытталган мамилелерди жөндөөчү жана контролдоочу ченемдик укуктук актылар болуп саналат [5].

Экологиялык ченемдик укуктук актылар төмөнкүдөй түрлөргө бөлүнөт:

Конституция - эң жогорку юридикалык күчкө ээ болгон жана эң маанилүү коомдук мамилелерди укуктук жөнгө салууда негиз болуучу принциптерди жана ченемдерди бекитүүчү, мыйзамдарды жана башка ченемдик укуктук актыларды кабыл алуу үчүн укуктук негиз түзүүчү ченемдик укуктук акт;

Конституциялык мыйзам - Кыргыз Республикасынын Конституциясында белгиленген тартипте жана анда белгиленген маселелер боюнча Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши (мындан ары – ЖК КР) тарабынан кабыл алынуучу ченемдик укуктук акт;

Кодекс - ИДӨдүн коомдук мамилелерди системалуу жөнгө салууну камсыз кылуучу ченемдик укуктук акт (бир тектүү мыйзамдардын топтому);

Мыйзам - белгиленген тартипте Жогорку Кеңеш тарабынан кабыл алынуучу жана тиешелүү чөйрөдөгү абдан маанилүү коомдук мамилелерди жөнгө салуучу ченемдик укуктук акт;

Кыргыз Республикасынын Президентинин жарлыгы - Кыргыз Республикасынын Президенти (мындан ары – Президент КР) чыгаруучу жана ушул Мыйзамда көрсөтүлгөн талаптарга ылайык келүүчү ченемдик укуктук акт;

Жогорку Кеңештин токтому - Конституцияда Жогорку Кеңештин карамагына киргизилген маселелер боюнча Жогорку Кеңеш тарабынан кабыл алынуучу жана ушул Мыйзамда көрсөтүлгөн талаптарга ылайык келүүчү ченемдик укуктук акт;

Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтому - өзүнөн жогору юридикалык күчкө ээ болгон ченемдик укуктук актылардын негизинде жана аларды аткаруу үчүн Кыргыз Республикасынын Өкмөтү (мындан ары - Өкмөт) тарабынан кабыл

алынуучу жана ушул Мыйзамда көрсөтүлгөн талаптарга ылайык келүүчү ченемдик укуктук акт [6];

Эл аралык конвенциялар - Кыргыз Республикасынын эл аралык мамилелеринин укуктук негиздери болуп саналат, Кыргыз Республикасынын мыйзамынын түздөн түз бөлүгү болуп саналат.

КР нын жалпы экологиялык мыйзамдарын төмөнкүдөй классификациялоого болот.

- Эл-аралык Конвенциялар (Эл аралык келишимдер)
- Кодекстер
- Мыйзамдар
- Мыйзам алдындагы актылар жана инструктивдик-методикалык документациялар [7].

КР жалпы экологиялык мыйзамдардын тизмеси - Төмөндө рамалык экологиялык мыйзамдар, айлана чөйрөнүн компоненттери жөнүндөгү мыйзамдар жана башка тиешелүү актылар жана жылпы эле айлана чөйрөнү коргоо тармагындагы нормативдик укуктук актылардын тизмеси берилген:

1. Кыргыз Республикасынын Конституциясы.
2. КР Жер Кодекси (2 июнь 1999 ж. № 45):
3. КР Суу Кодекси (12 январь 2005 ж. № 8):
4. КР Кылмыш Кодекси (1 октябрь 1997 ж. № 68):
5. КР «Айлана чөйрөнү коргоо жөнүндөгү» Мыйзамы (16 июнь 1999 ж. № 53).
6. КР «Экологиялык экспертиза жөнүндөгү» Мыйзамы (16 июнь 1999 ж. № 54).
7. КР «Суу жөнүндөгү» Мыйзамы (14 январь 1994 ж. № 1422-XII).
8. КР «Атмосфералык абаны коргоо жөнүндөгү» Мыйзамы (12 июнь 1999 ж. № 51).
9. КР «Жаныбарлар дүйнөсү жөнүндөгү» Мыйзамы (17 июнь 1999 ж. № 59).
10. КР «Өсүмдүктөр дүйнөсүн коргоо жана колдонуу жөнүндөгү» Мыйзамы (20 июнь 2001 ж. № 53).

11. КР «Өсүмдүктөрдү химизациялоо жана коргоо жөнүндөгү» Мыйзамы (25 январь 1999 ж. № 12).
12. КР «Өзгөчө корголуучу жаратылыш аймактары жөнүндөгү» Мыйзамы (28 май 1994 ж. N 1561-XII).
13. КР «Кыргыз Республикасынын биосфералык аймактары жөнүндөгү» Мыйзамы (9 июнь 1999 ж. № 48).
14. КР «Ысык-Көл» экологиялык-экономикалык системасын туруктуу өнүктүрүү жөнүндөгү» Мыйзамы (13 август 2004 ж. № 115).
КР «Кыргыз Республикасынын тоолуу аймактары жөнүндөгү» Мыйзамы (1 ноябрь 2002 ж. № 151).
КР «Өндүрүш жана колдонуу калдыктары жөнүндөгү» Мыйзамы (13 ноябрь 2001 ж. № 89).
15. КР «Айлана чөйрөнү булгоо үчүн төлөмдөрдү өлчөмү (булгоочу заттарды чыгаруу, төгүү жана калдыктарды жайгаштыруу жөнүндөгү» Мыйзамы (10 март 2002 ж. № 32).
16. КР «Өсүмдүктөр жана жаныбарлар дүйнөсүнүн объектилерин колдонуу үчүн төлөмдөрдүн өлчөмү жөнүндөгү» Мыйзамы (11 август 2008 ж. № 200).
17. КР «Ишмердүүлүк субъектилерин текшерүү тартиби жөнүндөгү» Мыйзамы (25 май 2007 ж. № 72).
18. КР «Уу калдыктарды жайгаштыруучу жайлар жана кен калдыктары жөнүндөгү» Мыйзамы (26 июнь 2001 ж. № 57).
19. КР «Жер казынасы жөнүндөгү» Мыйзамы (2 июль 1997 ж. № 42).
20. КР «Ичүүчү суу жөнүндөгү» Мыйзамы (25 март 1999 ж. № 33).
21. КР «Калктын санитардык-эпидемиологиялык бейкамдыгы жөнүндөгү» Мыйзамы (26 июнь 2001 ж. № 60).
22. КР «Кыргыз Республикасынын калкынын радиациялык коопсуздугу жөнүндөгү» Мыйзамы (17 июнь 1999 ж. № 58).
23. КР «Жайыт жерлери жөнүндөгү» Мыйзамы (26 январь 2009 ж. № 30).
24. КР «Өзгөчө баалуу дарак түрлөрүн (жаңгак жана арча) кыюуга, транспортировкалоого, сатып алууга жана сатууга, чогултууга жана колдонууга, экспорт жана импорт кылууга тыюу салуу жөнүндөгү» Мыйзамы (12 февраль 2007 ж. № 15).

25. КР «Ысык-Көл жана Соң-Көл көлдөрүндө жашаган балыктардын өзгөчө баалуу жана эндемикалык түрлөрүн алууга, транспортировкалоого, сатып алууга жана сатууга, алып чыгууга тыюу салуу жөнүндөгү» Мыйзамы (4 август 2008 ж. № 191).
26. КР «Энергияны үнөмдөө жөнүндөгү» Мыйзамы (7 июль 1998 ж. № 88).
27. КР «Энергиянын калыбына келтирилүүчү түрлөрү жөнүндөгү» Мыйзамы (31 декабрь 2008 ж. № 283).
28. КР «Озон катмарын коргоо жөнүндөгү» Мыйзамы (18 декабрь 2006 ж. № 206).
29. КР «Парник газдарын чыгаруу жана жутууну мамлекеттик жөнгө салуу жана саясат жөнүндөгү» Мыйзамы (25 май 2007 ж. № 71).
30. КР «Машиналарды жана жабдууларды коопсуз эксплуатациялоо жана утилизациялоонун» жалпы техникалык регламенти жөнүндөгү» Мыйзамы (29 декабрь 2008 ж. № 280).

Кыргыз Республикасынын мыйзам алдындагы актылары жана инструктивдик-методикалык документацияларынын тизмеси:

I Жалпы мүнөздөгү:

1. Айлана чөйрөнү коргоого, жаратылыш ресурстарын сарамжалдуу пайдаланууга жана Кыргыз Республикасынын экологиялык коопсуздугун камсыздоого мамлекеттик көзөмөл жүргүзүү жөнүндөгү Жобо (КР Өкмөтүнүн 25 май 2000 ж. N 295 Токтому).
2. Ишкердүүлүк субъектилерин текшерүү тартиби (КР Өкмөтүнүн 6 ноябрь 2007 ж. N 533 Токтому).
3. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик экологиялык экспертиза жөнүндөгү Жобосу (КР Өкмөтүнүн 12 апрель 1994 ж. N 212 Токтому).
4. Долбоор алдындагы, долбоордук жана башка материалдарды мамлекеттик экологиялык экспертизадан өткөрүү тартиби тууралуу Инструкция (КР Айлана чөйрөнү коргоо Министрлигинин Коллегиясынын 3 сентябрь 1997 ж. Токтому).
5. Кыргыз Республикасында белгиленген ишмердүүлүктүн айлана чөйрөгө тийгизген таасирин бааслоону өткөрүү жөнүндөгү Инструкция (КР Айлана чөйрөнү коргоо Министрлигинин Коллегиясынын 27 июнь 1997 ж. Токтому).

6. Чарбалык субъектилерине экологиялык аудит жүргүзүү тартиби (КР Айлана чөйрөнү коргоо Министрлигинин 15 февраль 2000 ж. Буйругу).
7. Майда жана орто ишканалар үчүн экологиялык паспорт түзүүнүн инструктивдик көрсөтмөлөрү (КР экология жана өзгөчө кырдаалдар Министрлигинин 24 ноябрь 2004 ж. N 757 Буйругу).
8. Стационардык экологиялык посттор жөнүндөгү Жобо (КР Өкмөтүнө караштуу курчап турган чөйрөнү коргоо жана токой бчарбасы боюнча Мамлекеттик агенттиктин 8 февраль 2008 ж. N 01-13/26 Буйругу).
9. КР Өкмөтүнө караштуу курчап турган чөйрөнү коргоо жана токой бчарбасы боюнча Мамлекеттик агенттиктин штаттан чырткаркы инспекторлору жөнүндөгү Жобо (КР Өкмөтүнө караштуу курчап турган чөйрөнү коргоо жана токой бчарбасы боюнча Мамлекеттик агенттиктин 22 июнь 2006 ж. N 141 Токтому).
10. КР Өкмөтүнүн 27 июль 2001 ж. N 376 «Айлана чөйрөнү жана калктын саламаттыгын өзүнчө коркунучтуу химиялык заттардын жана пестициддердин терс таасиринен коргоо жөнүндөгү» Токтому.
11. Кыргыз Республикасында айлана чөйрөнү булгагандыгы үчүн айып төлөмдү аныктоо боюнча инструктивдик-методикалык көрсөтмөлөр (КР Өкмөтүнүн 10 ноябрь 2004 ж. N 823 Токтому).
12. Кыргыз Республикасындагы айлана чөйрөнү коргоо жана токой тармагын өнүктүрүү боюнча республикалык жана жергиликтүү фонддордун каражаттарын түзүү жана колдонуу жөнүндөгү Жобо (КР Президентинин 17 май 2006 ж. N 263 Буйругу).
13. Күчтүү таасир этүүчү уулуу заттарды сатып алуу, сатуу, сактоо, эсепке алуу жана ташуу тартиби жөнүндөгү Инструкция (Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 21 сентябрь 1999 ж. N 513 Токтому).
14. Пестициддерди жана минералдык жер семирткичтерди ташуу, сактоо жана колдонууда айлана чөйрөнү коргоо боюнча методикалык көрсөтмө (КР Айлана чөйрөнү коргоо Министрлигинин 1 март 1997 ж. Буйругу).
15. Айлана чөйрөнүн абалын башкаруу планы (КР Саламаттыкты сактоо Министрлигинин 21 октябрь 2005 ж. N 452 Буйругу).
16. СанПиН. 2.1/2.1.1.006-03 Санитардык-эпидемиологиялык эрежелер жана нормативдер «Санитардык коргоо зоналары жана ишканалардын. Курулмалардын

жана башка объектилердин санитардык классификациясы» (КР Башкы санитардык врачынын 20 февраль 2004 ж. № 9 Токтому).

II Атмосфералык абаны коргоо боюнча:

1. Кыргыз Республикасында атмосфералык абанын булганышынын стационардык булактарына мамлекеттик көзөмөл жүргүзүү боюнча Инструкция (КР Айлана чөйрөнү коргоо Министрлигинин 23 декабрь 1999 ж. Буйругу).
2. Кыргыз Республикасындагы атмосфералык абаны автотранспорттордон чыккан булгоочу заттардан коргоого көзөмөл жүргүзүү боюнча Инструкция (КР Айлана чөйрөнү коргоо Министрлигинин 19 ноябрь 1999 ж. Буйругу).
3. Атмосфералык абаны коргоо эрежелери (КР Айлана чөйрөнү коргоо Министрлигинин 27 март 2000 ж. Буйругу).
4. Чаң-газ тазалоочу жабдууларды эксплуатациялоо эрежелери КР Айлана чөйрөнү коргоо Министрлигинин 16 июнь 1997 ж. Буйругу).
5. Ишканалар үчүн чектелген нормадагы чыгаруулары тууралуу нормативдик долбоорлорунун мазмуну жана анын жазуу боюнча методикалык көрсөтмөлөр (КР экология жана өзгөчө кырдаалдар Министрлигинин 10 май 2005 ж. N с232 Буйругу).
6. Автотранспорттордон чыгарылган булгоочу заттардагы көмүртек оксидинин концентрациясын жана түтүндүүлүгүн инструменталдык өлчөө боюнча көрсөтүлгөн акы төлөнүүчү кызматтардын баасынын преysкуранты (КР Өкмөтүнө караштуу курчап турган чөйрөнү коргоо жана токой чарбасы боюнча Мамлекеттик агенттиктин 17 июнь 2008 ж. N 01-13/111 Буйругу).
7. 2008-2010 жылдарга карата озон катмарын бузуучу заттарды колдонууну токтотуу боюнча Мамлекеттик программа (2 Фаза) (КР Өкмөтүнүн 11 июль 2008 ж. N 374 Токтому).
8. Ар кандай өндүрүштөрдөн булгоочу заттардын атмосферага чыгарылышын эсептөө боюнча ыкмалардын жыйнагы (Гидрометеоиздат, Ленинград, 1986).
9. Курулуш материалдарынын өндүрүшүндөгү уюштурулбаган булгоочу булактардан заттардын чыгышын эсептөө боюнча методикалык курал (ЗАО «НИПИОТСТРОМ», Новороссийск, 2000).

10. Асфальтбетон заводдорунан атмосферага чыгарылуучу булгоочу заттарды эсептөө боюнча ыкмалардын жыйнагы (МЖКХ, Москва, 1989).

11. ГН 2.1.6.1338-03 Гигиеналык нормативдер «Калктуу жерлердеги атмосфералык абадагы булгоочу заттардын чектелген нормадагы концентрациясы» (КР Башкы санитардык врачынын 28 май 2004 ж. № 20 Токтому).

12. ГН 2.1.6.1339-03 гигиеналык нормативдер «Калктуу жерлердеги атмосфералык абадагы булгоочу заттардын таасир этүүсүнүн коопсуз деңгээли» (КР Башкы санитардык врачынын 28 май 2004 ж. № 20 Токтому).

III Суу ресурстарын коргоо боюнча:

1. Суу колдонуучулардын объектилериндеги суды колдонуу жана сактоо абалын текшерүүнү уюштуруу жана өткөрүү боюнча Инструкция (КР экология жана өзгөчө кырдаалдар министрлигинин 14 декабрт 2004 ж. № с806 Буйругу).

2. Кыргыз Республикасындагы суулардын мамлекеттик эсеби жана колдонуу көзөмөлү (КР Өкмөтүнүн 25 январь 1995 ж. N 19 Токтому).

3. Кыргыз Республикасынын жер үстүндөгү сууларын коргоо эрежелери (типтүү жоболор) (КР жаратылыш боюнча мамлекеттик комитетинин 9 август 1993 ж. Буйругу).

4. Кыргыз Республикасындагы жер алдындагы сууларды коргоо боюнча жобо (КР жаратылыш боюнча мамлекеттик комитетинин октябрь 1994 ж. Буйругу).

5. Суу коргоо объектилери жана суу объектилеринин чиймеси тууралуу жобо (КР Өкмөтүнүн 7 июль 1995 ж. N 271 Токтому).

6. Суу колдонуунун ар кандай категорияларына киргизилүүчү көлмөлөрдүн тизмеги (КР Министрлер кабинетинин 23 сентябрь 1991 ж N 472 Токтому).

7. Суу мыйзамынын бузулушунан келип чыккан жоготуулардын ордун толтуруу тартиби жана өлчөмү жөнүндө Жобо (КР Өкмөтүнүн 20 январь 1995 ж. N 18 Токтому).

8. Кыргыз Республикасынын Суу фондуна мониторинг жүргүзүү жөнүндөгү Жобо (КР Өкмөтүнүн 25 январь 1995 ж. N 19 Токтому).

9. Кыргыз Республикасынын Суу фондунун жерлерин колдонуу тартиби жөнүндөгү Жрбо (КР Өкмөтүнүн 26 май 1992 ж. N 252 Токтому).

10. М.2.1.5.014-03 Методикалык көрсөтмөлөр. Ультра кызгылт нурдануу менен агынды сууларды зыянсыздандырууга санитардык-эпидемиологиялык көзөмөл жүргүзүү (КР Башкы санитардык врачынын 20 февраль 2004 ж. № 20 Токтому).
11. Булгоочу заттардын суу объектилерине чектелген нормадагы төгүлүшүн аныктоо боюнча Инструкция (КР мамлекеттик жаратылыш комитетинин 8 декабрь 1993 ж. Буйругу).
12. ГН 2.1.5.1315-03 гигиеналык нормативдер «Чарбалык-ичүүчү жана маданий-тиричилик суу объектилеринин сууларындагы химиялык заттардын чектелген нормадагы концентрациясы» (КР Башкы санитардык врачынын 28 май 2004 ж. № 20 Токтому).
13. ГН 2.1.5.1316-03 гигиеналык нормативдер «Чарбалык-ичүүчү жана маданий-тиричилик суу объектилеринин сууларындагы химиялык заттардын болжолдуу чектелген деңгээли» (КР Башкы санитардык врачынын 28 май 2004 ж. № 20 Токтому).

IV Жер ресурстарын коргоо жана калдыктар менен иш алып баруу боюнча:

1. Кыргыз Республикасындагы жерлерди мамлекеттик көзөмөлгө алуу жана колдонуу жөнүндөгү Жобо (КР Өкмөтүнүн 20 декабрь 1996 ж. N 47 N 612 Токтому).
2. Топурактын биологиялык булгануусуна мамлекеттик көзөмөл жүргүзүүнү ишке ашыруу боюнча Инструкция (КР мамлекеттик жаратылыш комитетинин 31 май 1994 ж. Буйругу).
3. Топурактын химиялык заттар менен булганышынын кооптуулугунун даражасын баалоо боюнча методикалык көрсөтмөлөр 4266-87 (СССР Башкы санитардык врачынын 13 март 1987 ж. № 4266-87 Токтому).
4. Жер участкакторун бир категориядан башка категорияга өткөрүү (трансформациялоо) жөнүндөгү Жобо (КР Өкмөтүнүн 22 январь 2008 ж. №19 Токтому).
5. Жерлерди рекультивациялоо (калыбына келтирүү) жана аларды кайра колдонууга кабыл алуу тартиби (КР Өкмөтүнүн 12 июль 1993 ж. №304 Токтому).

6. Кыргыз Республикасында жерлерди бузгандыгы үчүн айып төлөм алуу үчүн жүргүзүлгөн таксаны кодону тартиби ((КР Өкмөтүнүн 7 сентябрь 2004 ж. №668 Токтому).
7. Калдыктардын мамлекеттик кадастры жана кооптуу калдыктарды паспортизациялоону жүргүзүү (КР Өкмөтүнүн 19 август 2005 ж. N 389 Токтому).
8. Өндүрүш жана колдонуу калдыктары менен иштөө боюнча мамлекеттик программа (КР Өкмөтүнүн 19 август 2005 ж. N 389Токтому).
9. Айыл чарба жерлеринин нарктык баасын (нормативдик баасын) аныктоо тартиби (КР Өкмөтүнүн 4 февраль 2002 ж. N 47 Токтому).
10. Жерлердин бузулушунун кесепетинен келтирилген материалдык чыгымдарга жоопкерчилик боюнча КР Өкмөтүнүн 7 сентябрь 2004 ж. N 668 Токтому.
11. Сатууга жараксыз деп табылган продукцияны (товарларды) жоготуу (кайра иштетүү) (КР Өкмөтүнүн 9 июль 1997 ж. № 407Токтому).
12. «Радиоактивдүү калдыктар мене ниш алып баруу (СПОРО-2000)» санитардык нормалары жана эрежелери (КР Башкы санитардык врачынын 12 февраль 2000 ж. № 8 Токтому).
13. ГОСТ 17.9.1.2-2001 «Жаратылышты коргоо. Калдыктар мене ниш алып бару. Калдыктардын классификациясы. Идентификация жана кодировкалоо» эл аралык стандартын колдонуу боюнча Инструкция (КР экология жана өзнөчө кырдаалдар Министрлигинин 5 январь 2005 ж. № с6 Буйругу).
14. Уулуу калдыктар менен иштөөнү алгачкы эсепке алуу тартиби (КР экология жана өзнөчө кырдаалдар Министрлигинин 5 январь 2005 ж. № с6 Буйругу).
15. Кооптуу калдыктарды айлана чөйрөүчүн коркунучтуу болгон кооптуулук классына киргизүү критерийлерин аныктоо боюнча Инструкция (КР экология жана өзнөчө кырдаалдар Министрлигинин 5 январь 2005 ж. № с6 Буйругу).
16. Ишкананын аймагында уулуу өндүрүш калдыктарынын топтолушунун чектелген өлчөмүн аныктоо боюнча Инструкция (КР экология жана өзнөчө кырдаалдар Министрлигинин 5 январь 2005 ж. № с6 Буйругу).
17. Ишкананын аймагынан чырткары жайгашкан калдыктарды чогултуучу жерлердеги өндүрүш калдыктарынын уулуу бирикмелеринин чектелген курамын эсептөө боюнча Инструкция (КР экология жана өзнөчө кырдаалдар Министрлигинин 5 январь 2005 ж. № с6 Буйругу).

18. Уулуу өндүрүш калдыктарын чогултуу, транспортировкалоо, зыянсыздандыруу жана көмүү тартиби (КР экология жана өзнөчө кырдаалдар Министрлигинин 5 январь 2005 ж. № 66 Буйругу).

19. Кыргыз Республикасындагы калдыктар мене ниш алып барууну нормалоо тартиби тууралуу Инструкция (КР Айлана чөйрөнү коргоо Министрлигинин Коллегиясынын 17 сентябрь 1999 ж. № 3 Токтому).

20. Муниципалдык калдыктар мене ниш алып баруу боюнча сунуштамалар (КР жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу иштери боюнча Мамлекеттик агенттигинин 13 ноябрь 2007 ж. N П-69 Буйругу).

21. Кату тиричилик калдыктарынын чогулуу нормаларын аныктоо боюнча сунуштамалар (КР жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу иштери боюнча Мамлекеттик агенттигинин 13 ноябрь 2007 ж. N П-69 Буйругу).

22. Таандыгынан көз каранда чарба субъектилери үчүн катуу тиричилик калдыктарын ташып чыгаруу жана утилизациялоо боюнча кызмат көрсөтүүгө тарифтердин преysкурanty (Бишкек шаардык кеңешинин 15 январь 2008 ж. N 391 Токтому).

V Өсүмдүктөр жана жаныбарлар дүйнөсүн коргоо боюнча:

1. Кыргыз Республикасынын токойлоруна мониторин жүргүзүү тартиби (КР Өкмөтүнүн 3 июнь 2009 ж. N 335 Токтому).

2. Дары чөптөрдү чогултуу эрежелери жана чогултуунун чектелген нормасы (КР Өкмөтүнүн алдындагы курчап турган чөйрөнү коргоо жана токой чарбасы боюнча Мамлекеттик агенттиктин 18 июнь 2008 ж. N 01-13/112 Буйругу).

3. Кыргыз Республикасындагы балык чарба көлмөлөрүндөгү балык запастарын жана алардын жашаган чөйрөсүн коргоо боюнча Жобо (КР Өкмөтүнүн 22 апрель 2008 ж. № 161 Токтому).

4. Кыргыз Республикасындагы балык запастарын жана суу организмдерин коргоо жана колдонуу жөнүндөгү Жобо (КР Мамлекеттик жаратылыш комитетинин 4 август 1994 ж. № 8 Токтому).

5. Кыргыз Республикасынын көлмөлөрүндөгү балык запастарын коргоо жана балык кармоону жөнгө салуу (КР айлана чөйрөнү коргоо Министрлигинин 5 январь 2000 ж. № 2 Буйругу).

6. Илимий изилдөө, акклиматизациялоо, калыбына келтирүү, көбөйтүү, өстүрүү жана көзөмөлдүк кармоо максатында балык кармоого уруксаат берүү жана анны колдонуу тартиби жөнүндөгү Инструкция (КР айлана чөйрөнү коргоо Министрлигинин 5 январь 2000 ж. № 2 Буйругу).
7. Жаныбарлар жана өсүмдүктөр дүйнөсүн колдонуу жана коргоо эрежелеринин бузулгандыгы тууралуу иштерди ачуу тартиби (КР Мамлекеттик жаратылыш комитети 6 ноябрь 1995 ж. № 76 Буйругу).
8. Кыргыз Республикасынын Ысык-Көл, Соң-Көл көлдөрүндөгү жана башка көлмөлөрүндөгү балык запастарын сактоо жана көбөйтүү чаралары жөнүндөгү КР Президентинин 10 январь 2008 ж. УП N 7 Буйругу.
9. Жаныбарлар жана өсүмдүктөр дүйнөсүн колдонуу жана коргоо эрежелеринин бузулгандыгынын түздөн түз объектиси болгон предметтерди тартып алуу, сактоо, өткөрүп берүү тартиби жөнүндө Инструкция (КР Мамлекеттик жаратылыш комитетинин 16 ноябрь 1995 ж. № 76 Буйругу).
10. Кыргыз Республикасынын жаныбарлар жана өсүмдүктөр дүйнөсүнүн объектилерин колдонуу үчүн төлөм алуунун жана анны колдонуунун тартиби (КР Өкмөтүнүн 5 ноябрь 2008 ж. № 606 Токтому).
11. Токой чарбасына, жаныбарлар жана өсүмдүктөр дүйнөсүнүн ресурстарына келтирилген зыян үчүн айып төлөмдөрдү саноонун таксалары жана нормативдери (КР Өкмөтүнө караштуу курчап турган чөйрөнү коргоо жана токой чарбасы боюнча Мамлекеттик агенттиктин 8 октябрь 2008 ж. N 01-13/189 Буйругу) [8].

1.4. Кен иштетүүдөгү КРнын айрым экологиялык мыйзамдарынын функциялары

КР «Айлана чөйрөнү коргоо жөнүндөгү» мыйзамы 1999 жылы 16 июнда кабыл алынган, КР 2002-жылдын 22-февралындагы № 22, 2003-жылдын 11-июнундагы № 101, 2004-жылдын 11-августундагы № 113, 2005-жылдын 6-августундагы № 124, 27 апреля 2009 года № 131, 2013-жылдын 11-мартындагы № 36, 2014-жылдын 13-мартындагы № 42, 2015-жылдын 12-январындагы № 3, 2015-жылдын 16-январындагы № 17, 2015-жылдын 2-июлундагы № 142 Мыйзамдарынын редакцияларына ылайык бул мыйзам 12 бөлүм, 59 беренеден турат.

КР «Айлана чөйрөнү коргоо жөнүндөгү» Мыйзамы жаратылышты коргоонун юридикалык негиздерин аныктап, жаратылыш ресурстарын реалдуу колдонууну камсыздап, түз аракеттеги комплекстүү башкы мыйзам актысы болуп саналат. Андан сырткары бул мыйзам коомдук бирикмелер менен мамлекет тарабынан ар кандай структуралардын ортосундагы мамилелерди, алардын укуктарын жана милдеттенмелерин жөнгө салат. Аталган актынын нормалары ар бир жарандын же уюмдун мамлекеттик органдардан айлана чөйрөнү коргоо тууралуу маалымат алууга болгон укугун бекитет. Мыйзамдын башкы сызыгы Кыргыз Республикасында адамдын саламаттыгын сактоо жана адамдын саламаттыкка, таза айлана чөйрөгө болгон табигый укуктарынын приоритети менен экологиялык жана экономикалык кызыкчылыктардын илимий негизделген шайкештигин камсыз кылууда турат [9].

КР «Жер казынасы жөнүндөгү» Мыйзамы 2012-жылдын 9-августунда кабыл алынып КР 2014-жылдын 24-майындагы № 77 Мыйзамынын редакциясына ылайык 8-бөлүмдөн жана 55-беренеден турат. Бул мыйзам жер казынасын колдонуу учурунда мамлекет менен жеке жана юридикалык тараптардын, ошондой эле башка мамлекеттердин ортосунда жаралган мамилелерди жөнгө салат.

Кыргыз Республикасынын жер казынасын пайдалануу чөйрөсүндөгү мыйзамдары Кыргыз Республикасынын Конституциясынын жоболоруна негизделет жана ушул Мыйзамдан жана ага ылайык кабыл алынган Кыргыз Республикасынын ченемдик укуктук актыларынан турат.

Ушул Мыйзам жер казынасын пайдалануу чөйрөсүндө мамлекеттик укуктук жөнгө салуунун тартибин, мамлекеттик бийлик органдарынын, жергиликтүү мамлекеттик администрациялардын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын компетенцияларын, жеке жана юридикалык жактардын укуктарын жана жоопкерчиликти, ошондой эле Кыргыз Республикасынын мыйзамдарын бузгандыгы үчүн жоопкерчиликти аныктайт.

Ал эми жер казынасын пайдаланууда башка мыйзамдарды жана ченемдик укуктук актыларды колдонуу ушул Мыйзам менен жөнгө салынбаган жер, суу объекттерин, өсүмдүктөр жана жаныбарлар дүйнөсүн, атмосфералык абаны

пайдалануу жана коргоо менен байланышкан жана ушул Мыйзам менен жөнгө салынбаган мамилелер Кыргыз Республикасынын тиешелүү мыйзамдары менен жөнгө салынат. Мыйзамга ылайык берилүүчү жер казынасын пайдалануу укугу лицензиялоо жөнүндөгү Кыргыз Республикасынын мыйзамдары менен жөнгө салынбайт. Продукцияны бөлүштүрүү жөнүндө макулдашуулардын жана концессиялык келишимдердин шарттарында жер казынасын пайдалануу мамилелеринин өзгөчөлүктөрү Кыргыз Республикасынын тиешелүү мыйзамдары менен белгиленет [10].

КР «Экологиялык экспертиза жөнүндөгү» Мыйзамы 1999-жылдын 16-июнунда кабыл алынып КР [2003-жылдын 11-июнундагы № 102](#), [2007-жылдын 26-февралындагы № 21](#), [2015-жылдын 4-майындагы № 92](#) Мыйзамдарынын редакцияларына ылайык 8-бөлүм жана 25-беренеден турат.

Бул мыйзам экологиялык экспертиза жаатындагы укуктук мамилелерди жөнгө салат, чарба жана башка ишмердүүлүктүн кесепетинен жаралган терс экологиялык натыйжалардын алдын алуу жолу менен жарандырдын ыңгайлуу айлана чөйрөгө болгон конституциялык укуктарын жүзөгө ашырууга багытталган. Жарандардын жана алардын тобунун айлана чөйрөнү коргоо жана жаратылышты сарамжалдуу пайдалануу жаатында чечим кабыл алуу процессине катышуусунун негизги мүмкүнчүлүктөрүнүн бири болуп коомдук экологиялык экспертиза саналат. Кыргыз Республикасында экологиялык экспертизанын 2 түрү ишке

ашырылат: мамлекеттик экологиялык экспертиза жана коомдук экологиялык экспертиза [11].

КР «Суу жөнүндөгү» Мыйзамы суу ресурстарын колдонуу жана коргоо, чарбалык жана башка ишмердүүлүктүн суу объектилерине жана суу чарба курулмаларына терс таасирин алдын алуу жана аларды жакшыртуу, суу мамилелериндеги мыйзамдуулукту орнотуу жаатындагы мамилелерди жөнгө салат. Андан сырткары мыйзам айлана чөйрөгө чыгарылган суунун санын жана сапатын жөнгө салып, өндүрүш, тиричилик жана башка калдыктардын жалпы суу объектилерине ташталышына тыюу салат [12].

КР «Тоолуу аймактар жөнүндөгү» Мыйзамынын максаты республиканын тоолуу аймактарын туруктуу өнүктүрүү үчүн социалдык-экономикалык жана юридикалык базаны түзүү, жаратылыш ресурстарын, тарыхый, маданий жана архитектуралык мурастарды сактоо жана сарамжалдуу пайдалануу болуп саналат. Аталган мыйзам тарабынан башка шарттар алдында тоолуу аймактардын калкына артыкчылыктар берилет. Коомчулук мамлекеттик органдар менен катар мамлекеттик бюджеттин, коомдук жана башка фонддордун эсебинен тоолуу аймактардан экологиялык кбккына байкоо жүргүзүү боюнча изилдөө жана башка иштерди аткара алат [13].

КР Токой Кодекси токойлорду сарамжалдуу пайдалануу, коргоо, сактоо жана калыбына келтирүү, алардын экологиялык жана ресурстук потенциалын жогорулатуу, аларды сарамжалдуу пайдаланууда укуктук негиздерди бекитет. Нормаларды камтыйт. Аларга ылайык ишмердүүлүгү токойлордун абалына жана аларды калыбына келтирүүгө таасир этүүчү уюмдар жана жарандар токой өсүмдүктөрүнүн коргоо жана сактоо абалы тууралуу токой чарба башкармалыгы боюнча мамлекттик органдарга такай маалымат берүүгө, ошондой эле жергиликтүү өзүн өзү башкаруу администрациялары, токой чарбасын башкаруу жана айлана чөйрөнү коргоо боюнча мамлекеттик органдар менен биргеликте токойлорду коргоого багытталган технологиялык, санитардык жана башка иш чараларды аткарууга тийиш.

КР «Калктын санитардык-эпидемиологиялык бейкамдыгы жөнүндөгү» Мыйзамы калктын санитардык-эпидемиологиялык бейкамдыгы камсыздоого багытталып, жарандыктын саламаттыкты сактоо жана жакшы айлана чөйрөнүн

абалына болгон конституциялык укуктарын ишке ашырууда мамлекеттик камсыздоону бекитет.

КР «Калктын радиациялык коопсуздугу жөнүндөгү» Мыйзамы калктын радиациялык коопсуздугун камсыздоо жана ион нурлануусунун булактарынын айлана чөйрөгө тийгизген зыяндуу таасиринен коргоо жаатындагы укуктук мамилелерди аныктап, ведомстволор жана секторлор аралык өз ара иштешүүлөрдү жөнгө салат.

Жарандарга жана юридикалык тараптарга алар аткарган функциялардан ченинде ион нурлануусунун булактарын колдонуу менен ишмердүүлүк кылган уюмдардан радиациялык абал жана Мыйзам тарабынан белгиленген радиациялык коопсуздукту камсыздоо боюнча иш чаралар тууралуу объективдүү маалымат алуу укугу берилет.

КР «Өндүрүш жана колдонуу калдыктары жөнүндөгү» Мыйзамы өндүрүш жана колдонуу калдыктарын жайгаштыруу жаатындагы мамлекеттик саясатты аныктайт жана ал калдыктарды жайгаштырууда айлана чөйрө менен адамдын ден соолугуна тийгизген терс таасирин алдын алууга жана кошумча сырьё катары чарбада максималдуу колдонууга багытталган.

Өндүрүш жана колдонуу калдыктарын жайгаштыруу жаатындагы мамлекеттик саясаттын негизги принциптеринин бири калдыктар менен иштөө боюнча чечим кабыл алуу учурунда мамлекеттик экологиялык экспертизаны өткөрүү; республиканын мыйзамына ылайык калдыктар менен иштөөдө эркин маалымат алуу; улуттук кызыкчылыкты эске алуу менен калктын кызыкчылыгына тиешелүү чечимдерди кабыл алуу болуп саналат.

КР «Уулу заттарды жайгаштыруучу жайлар жана кен калдыктары жөнүндөгү» уулуу заттарды жайгаштыруучу жайлар жана кен калдыктары менен иштөөдө учурдагы жана келечек муундагы адамдардын, айлана чөйрөнүн коопсуздугун сактоого багытталган. Мыйзам уулуу заттарды жайгаштыруучу жайлар жана кен калдыктары менен иштөөдөгү мамлекеттик саясаттын негизги принциптерин аныктайт.

КР Жер Кодекси жер ресурстарын сарамжалдуу пайдалануунун укуктук негиздерин бекитет, жерди колдонуу жана коргоо маселелери боюнча мамилелерди жөнгө салынат.

КР «Жаныбарлар дүйнөсү жөнүндөгү» Мыйзамы жаныбарлар дүйнөсүн коргоо жана калыбына келтирүү жаатындагы мамилелерди жөнгө салат жана жаныбарлар дүйнөсүнүн объектилерин сарамжалдуу колдонууга багытталган.

КР «Өсүмдүктөр дүйнөсүн коргоо жөнүндөгү» Мыйзамы өсүмдүктөр дүйнөсүн коргоо жана калыбына келтирүү жаатындагы мамилелерди жөнгө салат жана өсүмдүктөр дүйнөсүнүн объектилерин сарамжалдуу пайдаланууга багытталган.

КР «Эл аралык келишимдер жөнүндөгү» Мыйзамы Кыргыз Республикасынын эл аралык мамилелеринин укуктук негиздери болуп саналат, Кыргыз Республикасынын мыйзамынын түздөн түз бөлүгү болуп саналат [14].

КР «Калдык сактоочу жайлар жана кен калдыктары жөнүндөгү мыйзамы» калдык сактоочу жайлар жана кен калдыктары менен иштөөдө калктын азыркы жана келечектеги муундарын, айлана-чөйрөнүн коопсуздугун камсыз кылууга арналган. Ушул Мыйзам:

- калдык сактоочу жайлардын жана кен калдыктарынын калкка жана айлана-чөйрөгө зыяндуу таасирин четтетүү боюнча максатты көздөгөн иш жүргүзүү үчүн зарыл болгон укуктук негиздерди камтыйт;
- калдык сактоочу жайлар жана кен калдыктары менен иштөөнүн бардык этаптарындагы Кыргыз Республикасынын мамлекеттик саясатын аныктайт;
- мамлекеттик бийлик органдарынын, жергиликтүү өз алдынча башкаруунун, мамлекеттик башкаруунун жана мамлекеттик көзөмөлдөө органдарынын калдык сактоочу жайлар жана кен калдыктары менен иштөөдө коопсуздукту камсыз кылуу жаатындагы ыйгарым укуктарын, ошондой эле уюштуруучулук-укуктук формасына жана менчигинин түрүнө карабастан ишканалардын, уюмдардын, мекемелердин жана бирикмелердин (мындан ары - уюмдар) калдык сактоочу жайлар жана кен калдыктары менен иштөөдөгү негизги укуктары менен жоопкерчиликтерин аныктайт;
- Кыргыз Республикасынын жарандарынын, коомдук бирикмелердин калдык сактоочу жайлар жана калдыктар менен иштөөдөгү мамлекеттик саясатты ишке ашырууга катышуусун камсыз кылат;
- калдык сактоочу жайлар жана кен калдыктары менен иштөө маселесиндеги эл аралык кызматташуунун негизги багыттарын аныктайт [15].

2. ИЛИМИЙ ТАЛДОО ЖАНА ЭКОЛОГИЯЛЫК БААЛОО

2.1. Кен иштетүүнүн экологияга тийгизген таасири

Кен иштетүүнүн тарыхый справкасы - Жакынкы өткөн мезгилде эле КРнын территориясы СССР үчүн табигый урандын жана сейрек жер элементтеринин эн негизги минерал сырьелук базасы болуп саналган. 1907-жылдардан баштап КР тоолуу аймактарында уран рудаларын жана торий менен минерализацияланган сейрек жер элементтерин казып жана кайра иштетүүчү кендер жана комбинаттар иштеген. Ушул көп жылдык кен иштетүү ишмердигинин мурасы катары абдан чоң көлөмдөгү радиоактивдүү калдыктар КР аймагында жер үстүндө отвалдарда жана хвостохранилищаларда жыйналып жайгаштырылып калган. Бул калдыктарды жайгаштыруу иштери кыска мөөнөттүк кызыкчылыкты көздөгөн куралдануу жарышы мезгилине туш келип калк жашаган аймактарга, суу топтолуучу аянттарга, ал тургай Орто Азиянын калк жыш жайгашкан региондоруна агып баруучу трансграничалык суу бассейндеринин нугунда жана поймаларында жайгашып калган. Бул калдыктардын көп бөлүгү СССР тарагандан кийин узак убакытка керектүү техникалык көзөмөлсүз жана адекваттуу тейлөөсүз калган. Натыйжада радиоактивдүү калдыктарды сактоочу жайлардын көбүнүн абалы элементардуу экологиялык коопсуздуктун талаптарына жооп бербей азыркы күндө адамдын ден соолугу жана айлана чөйрөгө чоң коркунуч туудурууда [16].

КРнын тоо-кен өндүрүшүнүн калдыктарынын мамлекеттик кадастрына ылайык республиканын аймагында 92 хвостохранилища жана тоо отвалдары жайгашкан (тиркеме 2. Карта 2.1.1., карта 2.1.2.). Жалпы көлөмү 11,9 млн. м³ түзгөн 33 хвостохранилища жана 25 тоо отвалдары КР ӨКМ көзөмөлүндө. Ал эми 33 хвостохранилищанын 28-и радиоактивдүү (4,3 млн. м³), 5-и токсиндүү (5,7 млн. м³) жана 25 радиоактивдүү тоо отвалдары (1,9 млн. м³) түзөт [17].

Жогоруда айтылган хвостохранилищалар жана тоо отвалдары азыркы күндө айлана чөйрөгө жана адамдын ден соолугуна эки түрдө зыяндуу таасирин тийгизип

жатканы көрүнөт: а) айлана чөйрөнүн булганышы, биринчи кезекте радиоактивдүү жана токсиндүү заттар менен жер үстү сууларынын булганышы; б) Табигый стихия же авариянын кесепетинде эл аралык экологиялык катастрофага алып келүүчү кыйроонун же бузулуунун жогорку деңгээлдеги коркунучу.

Учурдун көйгөйлүү маселелери болуп азыркы тапта иштетилип жаткан түрдүү кен жатактарынын жогоруда айтылып өткөн көйгөйлөрдүн санын арбытканы өкүнүчтүү. Мисалы: КР эң ири жана экономикалык маанилүүлүгү боюнча биринчи оорунда турган алтын жана экинчи оорундагы көмүрдү ачык метод менен казып, кайра иштетүү, алардан чыккан калдыктарды жайгаштыруу, сактоо.

КРда өнүгүүнүн негизги булагы болгон кен иштетүү тармагына мамлекеттик деңгээлде көңүл буруп ага ылайык мыйзамдарды, ченемдик укуктук актыларды, стандарттарды, нормативдерди кайра карап чыгуу жана экологияга аз таасир тийгизген заманбап технологияларды колодонууга стимулдоочу экономикалык механизмдерди иштеп чыгуу талапка ылайык.

КР учурдагы саясий абал - Азыркы учурда мамлекеттин калкынын көпчүлүк бөлүгү ар түрдүү экологиялык көйгөйлөр менен бушайман болууда. Ушул көйгөйлөрдүн ичинен коомдун жана бийликтин көңүлүн көбүрөөк бурган маселе - кен иштетүү болуп саналат. Мисал катары жакынкы аралыктарда болуп өткөн Кумтор кени тууралуу Ыссык-Көл облусунун элинин нечен миллиондогон сомдук жоготууларга жана жергиликтүү бийликтен баштап, Өкмөт Башынын жана Жогорку Кенештеги ар түрдүү кыйынчылыктарга себепкер болгон толкундоолорун айтууга болот.

Өз учурунда Миң-Куш, Ак-Түз, Сумсар, Майлуу-Суу ж.б. пайдалуу кен жатактарын иштетүү да ушундай эле көңүлдү бурган деп айтууга болот. Учурда иштетилип жаткан кен жатактары эле эмес, келечектеги иштетиле турган кен жатактары тууралуу коомдо толкундоолор көбөйүүдө. Мисалы: Жерүй кен жатагы боюнча Талас облусунун бир бөлүгүнүн эли каршы чыгып толкундоолорду жараткан, ошондой эле Бозумчак кен жатагын тууралуу ж.б. [18].

КР учурдагы айлана чөйрөнү коргоонун укуктук абалы - Азыркы учурда КР жаратылыш ресурстук жана айлана чөйрөнү коргоо мыйзамдарында экосистемалык мамиле кээбир бөлүктөрүндө камтылган [19]. Бирок буга карабастан экологиялык катыштарды жана айлана чөйрөнү коргоону көзөмөлдөөнүн экосистемалык мамилелерин ишке ашыруунун механизмдери жок. Ушул себептерден мамлекеттик экологиялык мониторинг жаратылыштын өзүнчө бирдиктерине карата жүргүзүлөт. Мисалы: суу, жер, токой ж.б. Натыйжада экосистема мамлекеттик мониторингдин объектиси катары кабыл алынбайт.

Жогоруда айтылган маселелердин түпкүрү кен жайгашкан жер жана жоопкерчилигине кирген аймакка келтирген таасирди так аныктап баалоо жана айлана чөйрөнү калыбына келтирүүгө, жакшыртууга багытталган керектүү иш-чараларды аткарууда, жаратылыш экосистемаларынын стандарттык параметрлеринин (биринчилик биологиялык продуктивдүүлүк жана биомасса чарчы км., биоартүрдүүлүктүн абалы ж.б.) жоктугу чоң маселелердин бири болуп саналат. КР айлана чөйрөнү коргоо системасы - айлана чөйрөгө келтирилген зыянга акы төлөөгө багытталган. Ал төлөмдөр мамлекеттин атайын бюджеттик эмес айлана чөйрөнү коргоо жана токой тармагын өнүктүрүү счетторуна котрулат, бирок алардын кийинки кадамдагы механизмдери так жана ачык эмес, б.а. аларды колдонуунун тартиби, айлана чөйрөнү калыбына келтирүүнүн механизмдери жок.

КР табигый ландшафттык өзгөчөлүктөрүн эске алып карасак, мамлекеттин аймагындагы кен жатактарынын дээрлик көп бөлүгү негизги продуктивдүү болгон табигый экосистемалардын өнүгүүсүнө эң ыңгайлуу, биологиялык жогорку продуктивдүүлүк даражасына жана жогорку концентрациядагы биоартүрдүүлүккө ээ болгон орто тоолуу алкактарда жайгашкан. Ландшафттардын чоң масштабда аянттык өзгөрүүлөрү кендерди казуу процесси, чоң өлчөмдөгү бош тоо тектерди жылдыруу, жолдорду куруу ж.б. менен түздөнтүз байланыштуу жана бирден бир себеби болуп саналат. Ал эми локалдык жана чекиттик ландшафттык өзгөрүүлөр эреже катары кайра кайтарылгыс мүнөзгө ээ

болуп, жер бетинин үстүнкү катмарын өзгөртүү менен аларды табигый экосистеманын жашоосу үчүн жараксыз абалга алып келет.

Айлана чөйрөгө келтирилген зыян туздөн түз экономикалык чыгымдарга алып келет. Азыркы күндө курчап турган айлана чөйрөнү коргоо боюнча кабыл алынган чечимдер эффективдүү эмес экендиги чечилбей келе жаткан экологиялык маселелер менен жүйөлөнөт. Бул маселелердин негизги себеби болуп коомчулуктун айлана чөйрөнү, экосистеманы калыбына келтирүүнүн баасы тууралуу эң төмөнкү деңгээлде маалыматка ээ экендиги, айлана чөйрөнү коргоо жана сактоонун экосистемалык подходдорунун жоктугу, жаратылышты колдонуунун пределдик чектеринин так белгиленбегендиги, мыйзам базасынын алсыздыгы, жеке кызыкчылык жана ошондой эле сапатсыз башкаруу эсептелинет [20].

2.2. Кен иштетүүдө жер ресурстарын коргоо жана калдыктар менен иштөөдөгү экологиялык мыйзамдардагы көйгөйлөр

Кендерди иштетүүдө – эң эле чоң таасир жер ресурстарына көрсөтүлөт, өзгөчө кенди ачык иштетүүдө. Жүздөгөн гектар жерлер – жолдорду курууга, үстүнкү породадардын жана кондициялуу эмес калдыктары менен казып алуу комплексинин өндүрүш аянттарын курууга, куйрук сактоочу жай менен кайра иштетүүчү комплекстерди куруу үчүн бөлүнөт, жер кыртышынын өнүмдүү катмары бузулат, млн. тонна кыртыш ордунан жылдырылат.

Ошондой эле руданын үстүндөгү жана чет-жакасындагы “бош” тоо тектер, кондициялуу эмес рудалар чыгарылат жана алар өндүрүш калдыгы деп эсептелбейт. Жыйынтыгында ландшафт кардиналдуу жана, ага ылайыктуу, кенди иштеткен жерлердин биотүрдүүлүгү өзгөрөт.

Мисалы: Көмүр кендерин иштетүү жана колдонууда ошол аймакта көп сандаган экологиялык маселелер пайда болот. Аларга: көмүр иштетүүчү объектер жана кошумча курулуштар, отвалдар ээлеген жерлердин колдонуудан чыгарылышы. Натыйжада болсо жер үстү жана жер асты суулары булганат; жерлер жана атмосфералык аба булганат; жер кыртышы бузулуп жана дегредация болот; жер үстү жана жер асты сццларынын гидрологиялык режими бузулат; ландшафтта чоң өзгөрүүлөр болот; жаныбарлардын жана өсүмдүктөрдүн генетикалык фондуна чоң коркунучтар пайда болот; ал эми ишчилер жана жакынкы аймакта жашаган калктын ооруга чалдыгышы жогорулайт. Бул маселелердин пайда болушу экологиялык кризиске жана кырсыктарга алып келет. Мисалы: РФ Кузбас көмүр кенинин иштетүү экологиялык кризис абалына жакын деп айтылат. Себеби Кузбас элинин жашоо узактыгы орточо РФнын көрсөткүчтөрүнөн төмөн жана бул көрүнүштү Кузбас көмүр өндүрүшүнүн иштеши менен байланыштырышат. Практикада көптөгөн көмүр жатактарын иштетип бүткөндөн кийин жерлер рекультивация кылынбайт же абдан кичинекей бөлүгү рекультивацияланат [21].

КРда жалпы эле кен иштетүүдө отвалдарды жана куйруктарды жайгаштыруу жана коопсуз эксплуатациялоо - чоң өлчөмдөгү аянтты талап кылат. Мисалы: кээ бир учурларда куйрук сактоочу жайдын тосмосун курууда, сакталуучу куйруктун

көлөмүнө караганда чоң өлчөмдөгү кыртыш сарпталат. Натыйжада ал кыртыш алынган территориянын жер ресурстарынын абалы бузулуп, рекультивациялоого мүмкүн болбогон карьерлер пайда болот. Ал карьерлердеги зыяндын масштабдары жер ресурстарынын өзүн өзү калыбына келтирүү мүмкүнчүлүгүн жокко чыгарат. Мындан сырткары кен иштетүүчү компания кеткенден кийин рекультивацияланган объектилердин бузулуу коркунучу да чоң. КР мыйзамында, дүйнөнүн тоо-кен өндүрүшү өнүккөн өлкөлөрүнүн практикасында колдонулган кендерди иштетип бүтүп жапкандан кийинки жоопкерчилик так каралган эмес.

Кен жатактарын иштетүүдө эң чоң маселелердин бири болуп – бузулган жерлерди калыбына келтирүү эсептелинет. Куйрук сактоочу дамбаларды курууда рекультивацияга, кургатууга узак убакыт талап кылынат. Бул кургатуу процессинде кургак пляждардан майда фракциялардын интенсивдүү учуусу байкалат жана ал чоң аянттарды экологиялык зыянга учуратат.

Кургак жана жарым кургак куйруктарды сактоодо куйрук сактоочу дамбаларды рекультивациялоодо кургатуу үчүн убакыт талап кылынбайт жана рекультивация кен иштетүүчү организация тарабынан ишке ашырылышы толук мүмкүн. Ал тургай кээбир учурларда эксплуатация менен параллел рекультивация жүргүзүүгө болот. Куйруктарды кургак жана жарым кургак сактоо пульпаны традициялык сактоого караганда экологияга азыраак зыян келтирет. Ошондой эле суу ресурстарын колдонууда туюк системаларды киргизүүгө жүйө болуп жаңы экологиялык технологияларга жол ачат. Ушул себептерден куйруктарды кургак жана жарым кургак сактоого көбүрөөк көңүл буруп мыйзамдык, нормативдик укутук, экономикалык жана инструкциялык базаларын бекемдөө талапка ылайык.

КР жер казынасы жөнүндөгү мыйзамы – КР бул мыйзамынын 47-беренеси: Жер участогун жана лицензиялык объектти рекультивациялоону жөнгө салат. Бул берене төмөнкүлөрдү камтыйт:

1. Жер участогун жана лицензиялык объектти рекультивациялоо рекультивациялоонун техникалык долбооруна ылайык аткарылат жана пайдалуу кен чыккан жерлерди иштетүүнүн, жер астындагы сууларды алуунун же пайдалуу кен чыккан жерлерди геологиялык чалгындоо же иштетүү менен байланышпаган

жер астындагы курулуштарды куруунун башталышынан лицензиат ай сайын чегерген жана топтогон рекультивация фондусунун каражатынын эсебинен жүргүзүлөт.

2. Рекультивация фондусунун каражаттары лицензиаттын Кыргыз Республикасынын банктарындагы эсебинде жайгаштырылат жана башка максаттар, анын ичинде кредиторлордун талаптарын канааттандыруу, салык жана бажы төлөмдөрү боюнча карыздарын жоюу үчүн сарпталышы мүмкүн эмес.

3. Ишкана банкрот болгон, жоюлган же жер казынасын пайдалануучу каза болгон учурларда рекультивация фондусунун каражаттары жер казынасын пайдалануу боюнча мамлекеттик саясатты ишке ашыруу боюнча ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдын тапшыруусу менен жер участогунун ээсинин эсебине рекультивациялык иштерди жүргүзүү үчүн которулат. Рекультивация фондусунун каражаттарын башка максаттарга пайдаланууга тыюу салынат.

4. Жер казынасын геологиялык изилдөөдө бузулган жерлерди рекультивациялоо техникалык долбоорго ылайык жүргүзүлөт.

5. Жер участогун жана жер казына объекттин рекультивациялоонун тартиби Кыргыз Республикасынын Өкмөтү тарабынан бекитилет [22].

КР нын Өкмөтүнүн 1993-жылдын 12-июлундагы № 304 «Жерди кайра иштетүү (рекультивация) жөнүндө» токтому менен бекитилген Жерди кайра иштетип (рекультивациялап) эл чарбасына пайдаланууга алуунун тартиби жөнүндө жобосу 7 бөлүмдөн турат жана рекультивация иш-чараларынын ирээтин белгилейт (КР Өкмөтүнүн токтомунун 10 сентябрь 2013 года № 509 өзгөртүүлөрү менен) [23].

Бул мыйзам жана жобого ылайык рекультивациялоо үчүн бөлүнгөн каражаттын өлчөмүн аныктоо механизмдерин – айлана чөйрөнү калыбына келтирүү баасын аныктоодо өнүккөн мамлекеттердин тажрыйбасын эске алуу менен кайра иштеп чыгуу, ал каражаттарды рекультивация фондунда кенди иштетүүнүн башталышынан кенди, иштетип бүтүүрүнүн акырына чейин каражатты өз убагында которуунун жоболорун иштеп чыгуу, аны рекультивация фондунда сактоону камсыздоо механизмдерин толук иштеп чыгуу талапка ылайык.

КР нын администрациялык жоопкерчилик жөнүндө кодексине ыйлайык (2016-жылдын 8-апрелиндеги № 39 Мыйзамдарынын редакцияларына ылайык):

164-статья. Курчап турган жаратылыш чөйрөсүн калыбына келтирүү боюнча чараларды көрбөө:

Курчап турган жаратылыш чөйрөсүн калыбына келтирүү, жаратылыш ресурстарын кайра өндүрүү жана курчап турган чөйрөгө зыяндуу таасирлердин кесепеттерин жоюу боюнча чара көрбөө -

кызмат адамдарына эсептешүү көрсөткүчүнүн үчтөн он өлчөмүнө чейин администрациялык айып салууга алып келет [24].

РФ администрациялык кодексинде милдеттүү түрдө аткарылуучу рекультивация иштерин жүргүзүү, бузулган жерлердин түшүмдүүлүгүн жана эл чарбалык маанисин калыбына келтирүүгө жана жакшыртууга багытталган милдеттүү иш-чараларды тууралуу администрациялык жоопкерчилик 8.7. беренесинде каралган жана төмөнкүлөрдү камтыйт:

8.7. берене:

1 – Пайдалуу кендерди иштетүүдө, жалпы таралган пайдалуу кендерди кошо эсептегенде рекультивация милдеттерин аткарбагандыгы же өз убагында аткарбагандыгы үчүн -

- Граждандарга 20 миңден 50 миң рубльга чейин; кызмат адамдары үчүн 50 миңден 100 миң рубльга чейин; ал эми юридикалык жактарга 400 миңден 700 миң рубльга чейин административдик штраф салынат.

2 – Жерлерди жана пайдалуу жер кыртышын шамал жана суу эрозияларынан жана башка жерлердин сапатынын абалын төмөндөтүүчү айлана чөйрөгө терс таасирин тийгизүүчү процесстерден сактоо жана коргоо боюнча коюлган талаптарды жана милдеттүү иш чараларды аткарбагандыгы үчүн –

- Граждандарга 20 миңден 50 миң рубльга чейин; кызмат адамдары үчүн 50 миңден 100 миң рубльга чейин; ал эми юридикалык жактарга 400 миңден 700 миң рубльга чейин административдик штраф салынат [25].

КР нын администрациялык жоопкерчилик жөнүндө кодекси (2016-жылдын 8-апрелиндеги № 39 Мыйзамдарынын редакцияларына ылайык) менен РФ администрациялык жоопкерчилик жөнүндө кодексин салыштырууга таянып КР

административдик кодексинин 164-беренесине төмөнкүдөй өзгөртүүлөрдү киргизүү керек.

164-статья. Курчап турган жаратылыш чөйрөсүн калыбына келтирүү боюнча чараларды көрбөө же убагында көрбөө:

Курчап турган жаратылыш чөйрөсүн калыбына келтирүү, жаратылыш ресурстарын кайра өндүрүү жана курчап турган чөйрөгө зыяндуу таасирлердин кесепеттерин жоюу боюнча талаптарды сактабоо, чара көрбөө же өз убагында көрбөө –

Ал эми экинчи бөлүгүн:

Кызмат адамдарына эсептешүү көрсөткүчүнүн үчтөн он өлчөмүнө чейин, жарандарга, юридикалык жактарга (айып өлчөмүн карап чыгуу керек) администрациялык айып салууга алып келет.

КР калдык сактоочу жайлар жана кен калдыктары жөнүндө мыйзамынын V бөлүмү калдык сактоочу жайларды жана кен калдыктары менен иштөөнү каржылоону жөнгө салат. Бул мыйзамдын 14 жана 15 беренелери төмөнкүлөрдү белгилейт:

14-берене. Калдык сактоочу жайлар жана кен калдыктары менен иштөө төмөнкүлөрдүн эсебинен каржыланат:

- республикалык бюджеттин каражаттарынан;
- калдык сактоочу жайлар жана кен калдыктары менен иштөөнүн бюджеттен тышкаркы максаттуу фондуларынын каражаттарынан;
- мамлекеттик жана коммерциялык банктардын кредиттеринен;
- чет өлкөлүк жарандар менен юридикалык жактардан келип түшкөн каражаттардан.

15-статья. Калдыктарды жыйноо жана аларды иштетүүчү уюмдардын объекттеринде көмүү, ошондой эле консервациялоого даярдоо, калдык сактоочу жайлар менен кен калдыктарын консервациялоо жана аларды адистештирилген уюмдарга өткөрүп берүү ушул уюмдар тарабынан каржыланат [26].

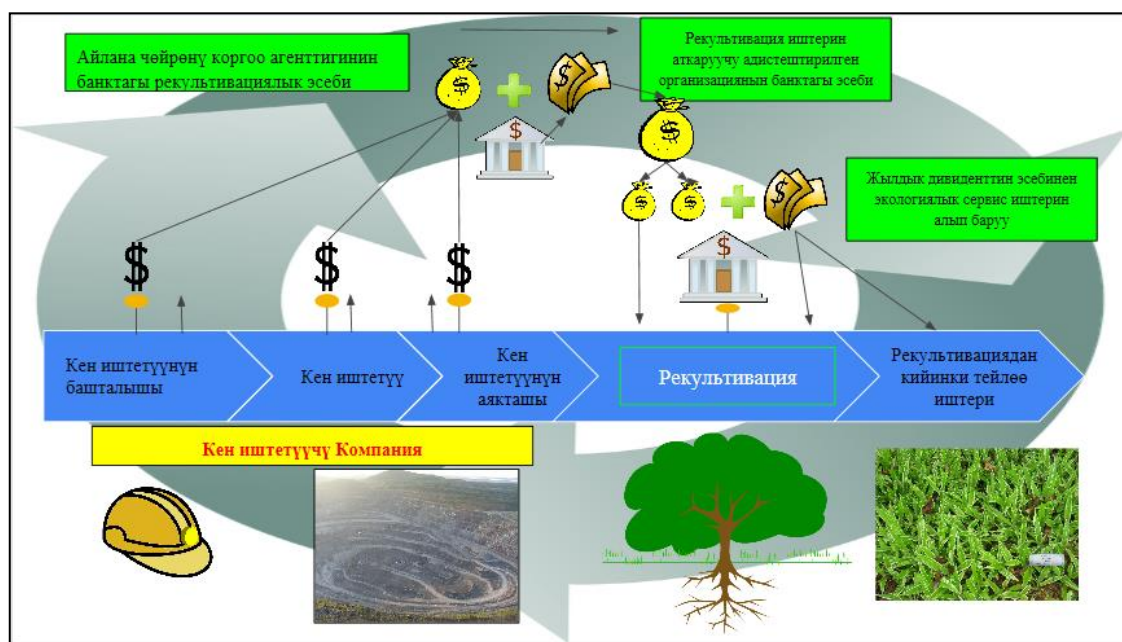
Бул мыйзамга ылайык калдык сактоочу жайларды жана кен калдыктарын, рекультивация фонддорунда топтолгон каражаттарды атайын көзөмөл жана тейлөө иштерин алып баруучу адистештирилген организацияларга өткөрүп берүүнүн жол жоболорун иштеп чыгуу зарыл.

АКШ кошмо штаттарында бул түр мамилелер практикада көп колдонулат. Мисалы: АКШ нын айлана чөйрөнү коргоо агенттиги өндүрүштөн зыян таркан аймактарды калыбына келтирүү максатында рекультивация фондуна түшкөн каражаттын эсебинен атайын адистештирилген организациялар менен келишим түзүп аларга өткөрүп берет. Ал эми организациялар ошол аймактарга калыбына келтирүү жана тейлөө жоопкерчилигин алып, берилген каражатка финансылык эсептөөлөрдү жүргүзүп айрым учурларда каражаттарды ири банктарга салуу менен жылдык дивиденттердин эсебинен калыбына келтирүү иштерин жүргүзүшөт. Бул сыяктуу келишимдердин кээбирлери 100-жылга түзүлгөн. Аларга мисал катары АКШнын Вашингтон штатынын Сиэттл шаарында жайгашкан КорпусЗемли аталган мамлекеттик эмес организациясын айтууга болот.

Вашингтон штатынын Такома шаарынын Коменсмент Бэй аттуу аймагы абдан чоң зыянга учураган аймактардын бири болгон. Кининчерээк бул аймак кайра калыбына келтирүүнүн чоң үмүтү болгон аймакка айланган. Ал эми учурда бул аймак качандыр бир убакта эң чоң зыянга учураган аймак болгонуна карабастан популяциясы критикалык деңгээлдеги куштардын жана балыктардын генетикалык фондун сактап калуусуна жагымдуу шарттарды түзгөн аймакка айланып, экологиялык кайра калыбына келтирүүнүн улуттук модели болуп саналат.

Бул аймакта 1998 жылдан тартып NOAA, USFWS, Ecology, the Puyallup Tribe жана Muckleshoot Tribe аттуу организациялар Пуйалуп суу бассейнинин 300 дөн ашык акр жерин калыбына келтирүү максатында чоң иштерди жасашкан. Бул аймактын айрым бөлүктөрү 100-жылдан ашуун убакыт бою зыянга учураган аймактарга кирет.

Коменсмент Бэй аймагын көзөмөлдөгөн организациялар атайын бул аймактан көз каранды болгон балык жана куштардын жашап кетүүсүнө кепилдик берген башкаруу системасын түзүшкөн. Бул башкаруу уюму Коменсмент Бэй аймагынын мындан аркы калыбына келтирүү иштерин КорпусЗемли аттуу мамлекеттик эмес организацияга ишенип өткөрүп беришкен. Бул организация жогоруда айтылган аймактын калыбына келтирүү иштерин улантып куштарга жана балыктарга дени сак жашоо чөйрөсүн камсыздамакчы [27].

Сүрөт 2.2.1. Рекультивация каражатын бөлүштүрүү схемасы.

Ошондой эле АКШ күчтүү мыйзамдык базага ээ. АКШнын АЧ коргоо агенттиги рекультивация иштерин алып барууну жетектеген эң мыкты башкаруу тажрыйбасынын негизинде түзүлгөн инструкцияларды жана мыйзамдык актыларды иштеп чыккан. Бул инструкциялардын, методикалардын катарына “Жашыл рекультивацияны эң мыкты башкаруунун тажрыйбасы” [28], “Вашингтон жана Орегон үчүн кен жатактарын рекультивациялоону башкаруунун эң мыкты тажрыйбасы” [29] жана башка конгресстин чыгарган мыйзамдары, инструкциялар, жоболор, мыйзамдык актылар ж.б.. Ал эми бул мыйзамдардын аткарылышына кепилдик катары агенттик адистештирилген организациясынын базасын түзүүгө шарт түзүп, илимий изилдөө иштерине көмөк көрсөтүп,

рекультивация иштерин аткаруунун методикаларын иштеп чыгып, каралбай калган кен жатактарынын рекультивациясын өзүнүн жооп керчилигине алат [30].

КР айлана чөйрөнү коргоо мыйзамынын 15-беренесинде жаратылышты пайдалануу үчүн акы төлөө тууралуу төмөнкүлөр жазылат:

- “Булгоочу заттарды абага чыгаруу, агызып чыгаруу, таштандыларды жайгаштыруу жана башка булгоонун түрлөрү жана жаратылышка терс таасир тийгизүү, айлана-чөйрөнү булгагандыгы үчүн акы алынат.

- Жаратылыш ресурстарын пайдалангандыгы, айлана-чөйрөнү булгагандыгы жана жаратылышка тийгизген башка терс таасирлери үчүн төлөмдөрдүн ставкалары жана ченемдери, аларды өндүрүп алуунун жана пайдалануунун тартиби Кыргыз Республикасынын Өкмөтү тарабынан белгиленет [31].”

Демек мыйзамга ылайык таштандыларды жайгаштыруу үчүн акы алынат. Бирок булгоочу заттарды абага чыгаруу, агызып чыгаруу жана башка булгоонун түрлөрү жана жаратылышка терс таасир тийгизүүнүн чектелген өлчөмү, ченеми жана чектери бар. Ал эми кен калдыктарын жайгаштыруунун чектерини, лимиттери жок. Ушул себептен коюлган лимит үчүн акы төлөө бул учурда иштебейт жана кен калдыктарын жайгаштыруунун, чектерин, нормативдик укуктук актыларын иштеп чыгуу талапка ылайык.

Ошондой эле айлана чөйрөнү булгоо үчүн акыны аныктоонун усулдарын калдык сактоочу жайлардын кен иштетүү процесстери бүткөндөн тартып узак убакытка техникалык тейлөөнү талап кылаарын эске алуу менен тоо-кен өндүрүшү үчүн толуктап иштеп чыгуу талапка ылайык. Ушуну менен бирге эле көптөгөн тооналаган кен калдыктарын жайгаштырууда бузулган жерлерди калыбына келтирүү, калдык сактоочу жайларды рекультивациялоо үчүн акы төлөөнүн тартибин түзүү, рекультивация фонддоруна түшкөн каражаттарды контролдоо жана учурунда кен калдыктарын сактоочу жайларды атайын көзөмөл жана тейлөө иштерин алып баруучу адистештирилген организацияларга өткөрүп берүүнүн жол жоболорун иштеп чыгуу зарыл [32].

КР “куйрук сактагычтар” жана тоо отвалдары жөнүндөгү мыйзамында “отвал” деп – кен иштиетүүдө жер үстүнө чыгарылуучу тоо тектер массасы жана кондициялык эмес рудалар айтылат. Ошондой эле бул мыйзамдын 5-беренесинин

б) пунктунда тоо кен өндүрүшүнүн калдыктарына – жер казынасынан казылып чыгып отвалдарда, куйрук сактагычтарда жайгаштырылуучу жана сакталуучу курамында нормативдик документтер менен бекитилген чектелген деңгээлден чоң өлчөмдө радионуклидерди камытыган кондициялык эмес рудалар, кен иштетүүдөн чыгуучу калдыктар кирет деп жазылат [33].

Бул маселенин себеби бирдей көлөмдөгү отвалдар мүнөзү боюнча куйруктарга караганда айлана чөйрөгө эң аз дегенде эки себеп менен азыраак таасир тийгизээри анык. Мисалы:

- а) отвалдарга кошумча зыяндуу жана коркунучтуу заттар, элементтер кошулбайт;
- б) алар азыраак майдаланган жана эрүү активдүүлүгү азыраак болуп андагы элементтердин бөлүнүп чыгуусунун интенсивдүүлүгү азыраак.

Кыргыз Республикасында Айлана-чөйрөнү булгагандык үчүн төлөмдү аныктоо методикасы боюнча тоо отвалдарын жайгаштыруу үчүн акы төмөнкү метод боюнча эсептелинет [34].

$$Пго = Н \times Кинд \times М \times Кэ$$

- Н – 1 тонна отвалды жайгаштыруу үчүн төлөнүүчү норматив (сом.), аныктоо формуласы:

$$Н = Р \times А;$$

- М – отчеттук убакытта иш жүзүндө пайда болгон отвалдын көлөмү;

- Кинд – төлөмдүн индексация коэффициенти. КР улуттук статистика комитетинин официалдуу маалыматынан алынат;

- Кэ – Экологиялык абалдын жана экологиялык маанилүүлүктүн коэффициентов:

$$Кэ = К1 \times К2;$$

- Р – төлөмдүн ставкасы (сом/тонна), 3,24 сома;

- А – салыштырмалуу коркунучтуулук көрсөткүчү, коркунучтуулук классы боюнча төмөнкү формула боюнча аныкталат:

$$А = 5 + |К - 5|^{3,5}.$$

Жогоруда көрсөтүлгөндөй отвалдарды жайгаштыруу үчүн төлөмдү эсептөөдө отвалдарды жайгаштырууда жалпы көлөмдүк лимит эсепке алынган эмес.

Тажрыйбага таянсак отвалдардын өлчөмдөрү кээбир учурларда эбегейсиз чоң өлчөмгө жетип, айлана чөйрөгө тийгизген таасири чоңойуп, ал тургай кээ бирлеринин зыяндуулугу куйруктардыкындай эле болгондугун өлкөбүздөгү көп сандаган отвалдардын экологиялык абалы тастыктайт. Ушул себептерден отвалдарды мамлекеттик деңгээлде кайра карап, тереңирээк изилдөө, отвалдарды жайгаштырууда лимиттерди, отвалдын химиялык жана физикалык курамына жараша классификациялоо талапка ылайык.

2.3. Кен иштетүүдө суу ресурстарын коргоодогу экологиялык мыйзамдардагы көйгөйлөр

Айлана чөйрөнү коргоо мыйзамдарына ылайык тазаланбаган таштанды сууларды табигый суу объектилерине агызып чыгарууга тыюу салынат. Ал үчүн атайын таштанды сууларды агызып чыгарууну нормалоочу система түзүлгөн. Ал система чектүү деңгээлдеги агызып чыгаруунун нормативдерин камтыйт. Бирок тилекке каршы бул нормалар ар түрдүү себептер менен сакталбай жатканы акыркы убактарда илимий изилдөөчүлөрдүн иштеринде айтылып келет.

Жер алды суулары дээрлик таза суу болуп саналат жана калкты ичүүчү суу менен камсыздандырууга колдонулат. Мындай учурларда эски нормативдер боюнча жер алды сууларынын коли-индекси 10 же андан төмөн, ала эми борборлоштурулган суу берүүдө коли-индекс 3 же андан төмөн болуусу шарт [35].

1981-жылы 20-апрельде Кара-Кече көмүр кенинде бактериялогиялык анализ жасалып ал райондо алдын ала зыянсыздандыруусуз ичүүгө боло турган бир дагы жер үстү эле эмес жер асты суулары да жок экендиги далилденген. Анализдин жыйынтыгында суулардагы коли-индекс №2 булакта 11,3, №1 булакта 230 ал эми №3 булакта 23 түзүп абдан кир жер алды сууларынын катарына кирген. Ошондой эле Токсон-Теке, Боз-Айгыр, Кара-Кече суулары изилденип алардын коли-индекси жүздөн 2380ге чейин термелээри аныкталган [36].

Кавак көмүр бассейнинин рекогносцировкасына катышкан илимий изилдөөчүлөрдүн ишинде Кавак көмүр бассейнинде көптөгөн участкаларда бир эле убакта ар башка кичинекей фирмалар иштегендиги жана алардын көмүрдү казуу иштери жоболорго жана нормативдерге жооп бербегендиги аныкталган [37]. “Тилеке каршы көмүр өндүрүшүндөгү лицензиялык келишим экологиялык талаптардан башка баардык өндүрүш талаптары боюнча так аткарылат [38]” деген иш толугу менен Кавак көмүр бассейнине да тиешелүү экендигин изилдөөчүлөр белгилеп кетишет. Себеби изилдөө ишинде жолдорду курууда токойлор жана бадалдар жок кылынып экологиялык талаптар сакталбагандыгы аныкталган.

Ошондой эле КР экологиялык мыйзамдардын базасынын алсыздыгын баса белгилеп ага көптөгөн жүйөлөрдү келтиришет. Мисалы: 1) Отвалдар үчүн так экологиялык жоопкерчилик каралган эмес, алар айлана чөйрөгө зыян келтирүүнүн чоң булагы болуп саналат себеби изилдөөлөр көрсөткөндөй отвалдардын алдынан агып чыккан суулардын ЧДКсы ичме жана балык чарбалык сууларыныкынан жүз эсе көп; 2) Тоо-кен ишканаларынын отвалдарды жана башка кен калдыктарын чыгаруунун лимиттери жок, натыйжада лимиттен ашкандыгы үчүн акы да төлөнбөйт [39].

КР кен иштетүүнүн өнүгүү тенденциясын эске алсак бул маселеле кийинки жылдарда терс жагдайга гана өсөөрү көрүнүп турат. Себеби кен жатактардын көбү тоолуу аймактарда жайгашкан, алардын дээрлик бардыгында жер үстүндөгү ар түрдүү категориядагы суу ресурстары бар жана ар бир капчыгай туруктуу же мезгилдүү суу нугу болуп саналат.

КР суу кодекси КРнын калкын кепилдик берилген, жетиштүү жана коопсуз суу менен жабдуу үчүн суу ресурстарын пайдалануу, коргоо жана өнүктүрүү, айлана-чөйрөнү коргоо жана республиканын суу фондусун рационалдуу өнүктүрүүнү камсыздоо чөйрөсүндөгү суу мамилелерин жөнгө салат. Ушул себептен улуттук деңгээлде суу ресурстарын коргоо багытындагы мыйзам алдындагы актыларды жана нормативдерди суу кодексине туура келгидей кылып карап чыгуу талапка ылайык. Суу ресурстарын башкаруучу мамлекеттик органдардын функцияларынын кайра кайталоочулуктарын карап чыгып мыйзамга ылайыкташтыруу зарыл. Ошондой эле суунун сапатынын нормативдерин кайра карап чыгуу талапка ылайык.

2.4. Кен иштетүүдө атмосфералык абаны коргоодогу экологиялык мыйзамдардагы көйгөйлөр

Атмосфералык абага болгон таасир кен иштетүү процессинин жүрүшүндө ага чыгарылган булгоочу заттардын көлөмү менен аныкталат. Ушул себептен атмосферага чыгарылган зыяндуу заттардын сандык жана сапаттык курамын аныктоо эң маанилүү фактор болуп саналат. Бул параметрлерди эсептөөлөрдүн жардамы жана аналитикалык изилдөө методу менен аныктоого болот. Ал эми бул зыяндуу заттарды атмосфералык абага чыгаргандыгы үчүн акы КР Айлана-чөйрөнү булгагандык үчүн төлөмдү аныктоо методикасы жана КР өкмөтүнүн № 559, 2015-жылдын 10-сентябры № 625 Кыргыз Республикасында айлана-чөйрөнү булгагандык үчүн төлөмдүн ставкаларын бекитүү жөнүндөгү токтому аркылуу ишке ашат. Тилекке каршы КР атмосфералык абага зыяндуу заттарды чыгаруунун өлчөмүн аныктоонун усулдары жана иш жүзүндө чыгарууну аныктоочу керектүү деңгээлдеги аналитикалык лабораториялар жок.

КР атмосфералык абага чыгарылган зыяндуу заттарды аналитикалык жол менен аныктоо эсептөө жолу менен аныктоодон алда канча оорураак абалда. Чектелген финансылоонун жана жетишээрлик көнүл бурулбагандыктын натыйжасында лабораторияларда заманбап техникаларды алуу, персоналдарды окутуп даярдоо жана техникаларды тейлөө жокко эсе. Бул маселени чечүү үчүн мамлекеттик көзөмөлдөө органдарынын базасында мобилдүү заманбап технологиялар менен жабдылган экспресс-анализ жасоочу лабораторияларды алуу жана объекттерди текшерүү учурунда чечим кабыл алуу үчүн колдонуу замандын талабына ылайык.

3. НАТЫЙЖАЛАР

3.1. Кен иштетүүдөгү КРнын экологиялык мыйзамдарына сунуштар

КР кен иштетүүнүн экологиялык мыйзамдык базасынын болушу КР - кен иштетүүдө жер, суу, токой жана башка жаратылыш ресурстарын сарамжалдуу пайдалануу жана коргоо менен байланышкан мамилелерди натыйжалуу жөнгө салуу үчүн негизги шарт болуп саналат. Бирок, тилекке каршы, иштеп жаткан укуктук актыларда юридикалык боштуктар, толук-так жазылбаган бөлүктөр, кайталануучулуктар, контролдоочу органдардын компетенцияларынын кайра кайталануучулугу жана өкмөттүн көзөмөлдөө милдеттеринин так эместиги, мыйзамдардын, токтомдордун жана инструкциялардын ортосундагы дал келбөөчүлүктөр бар экендиги анык.

Жогоруда берилген талдоого жана АКШда өткөн 6 айлык айлана чөйрөнү калыбына келтирүү багытындагы тажрыйбага таянып, КР кен иштетүү мыйзамдарынын экологиялык бөлүктөрүнө төмөндөгү сунуштары беребиз.

КР жер казынасы жөнүндөгү мыйзамы – КР бул мыйзамынын 47-беренеси: Жер участогун жана лицензиялык объекти рекультивациялоону жөнгө салат. Бул берене төмөнкүлөрдү камтыйт:

1. *Жер участогун жана лицензиялык объекти рекультивациялоо рекультивациялоонун техникалык долбооруна ылайык аткарылат жана пайдалуу кен чыккан жерлерди иштетүүнүн, жер астындагы сууларды алуунун же пайдалуу кен чыккан жерлерди геологиялык чалгындоо же иштетүү менен байланышпаган жер астындагы курулуштарды куруунун баишталышынан лицензиат ай сайын чегерген жана топтогон рекультивация фондусунун каражатынын эсебинен жүргүзүлөт.*
2. *Рекультивация фондусунун каражаттары лицензиаттын Кыргыз Республикасынын банктарындагы эсебинде жайгаштырылат жана башка максаттар, анын ичинде кредиторлордун талаптарын канааттандыруу, салык*

жана бажы төлөмдөрү боюнча карыздарын жоюу үчүн сарпталышы мүмкүн эмес.

3. Ишкана банкрот болгон, жоюлган же жер казынасын пайдалануучу каза болгон учурларда рекультивация фондусунун каражаттары жер казынасын пайдалануу боюнча мамлекеттик саясатты ишке ашыруу боюнча ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдын тапшыруусу менен жер участогунун ээсинин эсебине рекультивациялык иштерди жүргүзүү үчүн которулат. Рекультивация фондусунун каражаттарын башка максаттарга пайдаланууга тыюу салынат.

4. Жер казынасын геологиялык изилдөөдө бузулган жерлерди рекультивациялоо техникалык долбоорго ылайык жүргүзүлөт.

5. Жер участогун жана жер казына объекттин рекультивациялоонун тартиби Кыргыз Республикасынын Өкмөтү тарабынан бекитилет.

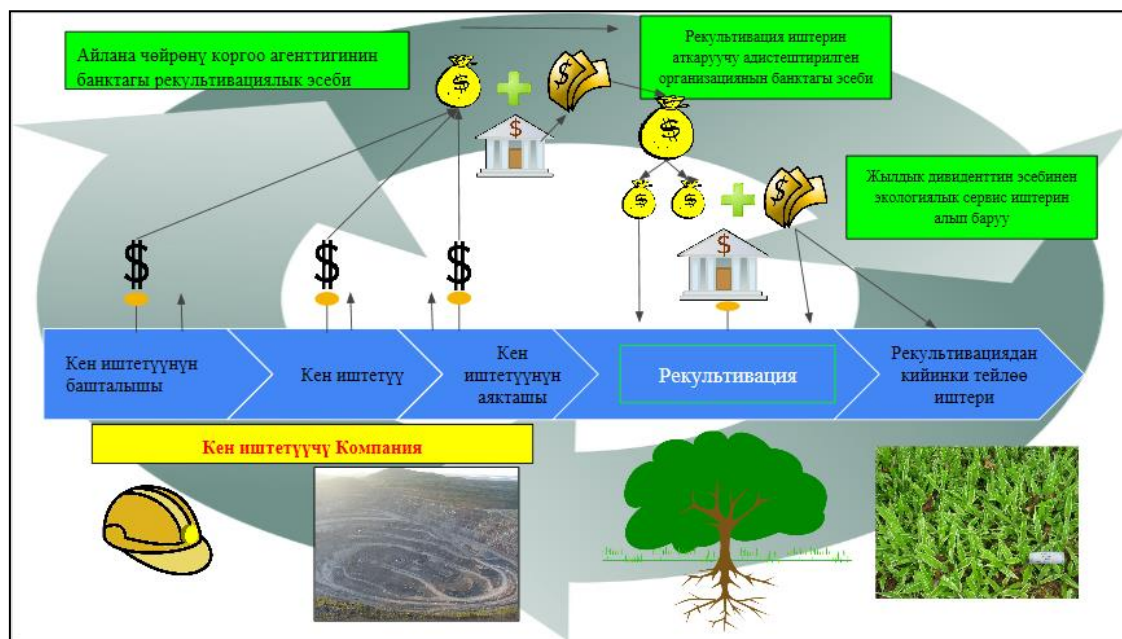
КР нын Өкмөтүнүн 1993-жылдын 12-июлундагы № 304 «Жерди кайра иштетүү (рекультивация) жөнүндө» токтому менен бекитилген Жерди кайра иштетип (рекультивациялап) эл чарбасына пайдаланууга алуунун тартиби жөнүндө жобосу 7 бөлүмдөн турат жана рекультивация иш-чараларынын ирээтин жана жол жобосун белгилейт (КР Өкмөтүнүн токтомунун 10 сентябрь 2013 года № 509 өзгөртүүлөрү менен) .

Бул мыйзам жана жобого ылайык КР жер казынасы жөнүндөгү мыйзамын:

- рекультивациялоо үчүн бөлүнүүчү каражаттын өлчөмүн - өнүккөн мамлекеттердеги айлана чөйрөнү калыбына келтирүү тажрыйбасын эске алуу менен кайра иштеп чыгуу;*
- Рекультивация фондуна бөлүнүүчү каражатты лицензияттын КРнын банктарынын эсептерине эмес, КРнын банктарынын КРнын ар бир кен жатагы үчүн ачылган рекультивация эсептерине которуу жана кенди иштетүүнүн башталышынан кенди, иштетип бүтүүрүнүн акырына чейин каражатты ар бир квартал сайын өз убагында которуунун жоболорун иштеп чыгуу, мыйзамга ылайык ал төлөмдөрдүн өлчөмүн 3 жыл сайын кайра карап чыгууну камсыздоо, рекультивация фондуна түшкөн каражат тууралуу маалыматтык ачыктыкты (прозрачность) камсыздоо, банк эсебине түшкөн*

каражаттын сакталышын, банк менен болгон келишимди контролдоочу жол жоболорду жана механизмдерди толук иштеп чыгуу талапка ылайык.

Ал эми рекультивация фондун башкаруу модели катары төмөнкү моделди

сунуштайбыз:

Сүрөт 3.1.1. Рекультивация фондун башкаруунун модели

КР нын администрациялык жоопкерчилик жөнүндө кодекси (2016-жылдын 8-апрелиндеги № 39 Мыйзамдарынын редакцияларына ылайык) менен РФ администрациялык жоопкерчилик жөнүндө кодексин салыштырууга таянып КР административдик кодексинин 164-беренесине төмөнкүдөй өзгөртүүлөрдү киргизүү керек.

164-статья. Курчап турган жаратылыш чөйрөсүн калыбына келтирүү боюнча чараларды көрбөө же убагында көрбөө:

Курчап турган жаратылыш чөйрөсүн калыбына келтирүү, жаратылыш ресурстарын кайра өндүрүү жана курчап турган чөйрөгө зыяндуу таасирлердин кесепеттерин жоюу боюнча талаптарды сактабоо, чара көрбөө же өз убагында көрбөө –

Ал эми экинчи бөлүгүн

Кызмат адамдарына эсептешүү көрсөткүчүнүн үчтөн он өлчөмүнө чейин, жарандарга, юридикалык жактарга (айып өлчөмүн карап чыгуу керек) администрациялык айып салууга алып келет.

КР калдык сактоочу жайлар жана кен калдыктары жөнүндө мыйзамынын V бөлүмү калдык сактоочу жайларды жана кен калдыктары менен иштөөнү каржылоону жөнгө салат. Бул мыйзамдын 14 жана 15 беренелери төмөнкүлөрдү белгилейт:

14-берене. Калдык сактоочу жайлар жана кен калдыктары менен иштөө төмөнкүлөрдүн эсебинен каржыланат:

- республикалык бюджеттин каражаттарынан;
- калдык сактоочу жайлар жана кен калдыктары менен иштөөнүн бюджеттен тышкаркы максаттуу фондустарынын каражаттарынан;
- мамлекеттик жана коммерциялык банктардын кредиттеринен;
- чет өлкөлүк жарандар менен юридикалык жактардан келип түшкөн каражаттардан.

15-статья. Калдыктарды жыйноо жана аларды иштетүүчү уюмдардын объекттеринде көмүү, ошондой эле консервациялоого даярдоо, калдык сактоочу жайлар менен кен калдыктарын консервациялоо жана аларды адистештирилген уюмдарга өткөрүп берүү ушул уюмдар тарабынан каржыланат.

КР айлана чөйрөнү коргоо мыйзамынын 15-беренесинде жаратылышты пайдалануу үчүн акы төлөө тууралуу төмөнкүлөр жазылат:

- “Булгоочу заттарды абага чыгаруу, агызып чыгаруу, таштандыларды жайгаштыруу жана башка булгоонун түрлөрү жана жаратылышка терс таасир тийгизүү, айлана-чөйрөнү булгагандыгы үчүн акы алынат.
- Жаратылыш ресурстарын пайдалангандыгы, айлана-чөйрөнү булгагандыгы жана жаратылышка тийгизген башка терс таасирлери үчүн төлөмдөрдүн ставкалары жана ченемдери, аларды өндүрүп алуунун жана пайдалануунун тартиби Кыргыз Республикасынын Өкмөтү тарабынан белгиленет.”

Демек бул мыйзамдарга ылайык таштандыларды жайгаштыруу үчүн акы алынат. Бирок булгоочу заттарды абага чыгаруу, агызып чыгаруу жана башка булгоонун түрлөрү жана жаратылышка терс таасир тийгизүүнүн чектелген өлчөмү, ченеми жана чектери бар. Ал эми кен калдыктарын жайгаштыруунун чектерини, лимиттери жок. Ушул себептерден КР калдык сактоочу жайлар жана кен калдыктары жөнүндөгү ошондой эле КР айлана чөйрөнү коргоо мыйзамдарынын негизинде:

- *Айлана чөйрөнү булгоо үчүн акыны аныктоонун усулдарын калдык сактоочу жайлардын кен иштетүү процесстери бүткөндөн тартып узак убакытка техникалык тейлөөнү талап кылаарын эске алуу менен тоо-кен өндүрүшү үчүн толуктап иштеп чыгуу талапка ылайык. Ушуну менен бирге эле көптөгөн тооналаган кен калдыктарын жайгаштырууда бузулган жерлерди калыбына келтирүү, калдык сактоочу жайларды рекультивациялоо үчүн кен калдыктарын сактоочу жайларды атайын көзөмөл жана тейлөө иштерин алып баруучу адистештирилген организациялардын базасын түзүү жана аларга өткөрүп берүүнүн жол жоболорун иштеп чыгуу зарыл.*

КР “куйрук сактагычтар” жана тоо отвалдары жөнүндөгү мыйзамында “отвал” деп – кен иштиетүүдө жер үстүнө чыгарылуучу тоо тектер массасы жана кондициялык эмес рудалар айтылат. Ошондой эле бул мыйзамдын 5-беренесинин

б) пунктунда тоо кен өндүрүшүнүн калдыктарына – жер казынасынан казылып чыгып отвалдарда, куйрук сактагычтарда жайгаштырылуучу жана сакталуучу курамында нормативдик документтер менен бекитилген чектелген деңгээлден чоң өлчөмдө радионуклидерди камытыган кондициялык эмес рудалар, кен иштетүүдөн чыгуучу калдыктар кирет деп жазылат жана Кыргыз Республикасында Айлана-чөйрөнү булгагандык үчүн төлөмдү аныктоо методикасы боюнча тоо отвалдарын жайгаштыруу үчүн акы төмөнкү метод боюнча эсептелинет.

$$P_{го} = H \times K_{инд} \times M \times K_{э}$$

- H – 1 тонна отвалды жайгаштыруу үчүн төлөнүүчү норматив (сом.), аныктоо формуласы:

$$H = P \times A;$$

- M – отчеттук убакытта иш жүзүндө пайда болгон отвалдын көлөмү;

- $K_{инд}$ – төлөмдүн индексация коэффициенти. КР улуттук статистика комитетинин официалдуу маалыматынан алынат;

- $K_{э}$ – Экологиялык абалдын жана экологиялык маанилүүлүктүн коэффициентов:

$$K_{э} = K_1 \times K_2;$$

- P – төлөмдүн ставкасы (сом/тонна), 3,24 сома;

- A – салыштырмалуу коркунучтуулук көрсөткүчү, коркунучтуулук классы боюнча төмөнкү формула боюнча аныкталат:

$$A = 5 + |K - 5|^{3,5}.$$

Жогоруда көрсөтүлгөндөй отвалдарды жайгаштыруу үчүн төлөмдү эсептөөдө отвалдарды жайгаштырууда жалпы көлөмдүк лимит эсепке алынган эмес.

КР кен иштетүүнүн өнүгүү тенденциясын эске алсак бул маселеле кийинки жылдарда курч абалга өтөрү көрүнүп турат. Себеби кен жатактардын көбү тоолуу аймактарда жайгашкан, алардын дээрлик бардыгында жер үстүндөгү ар түрдүү категориядагы суу ресурстары бар жана ар бир капчыгай туруктуу же мезгилдүү суу нугу болуп саналат. Тажрыйбага жана изилдөөлөргө таянсак отвалдардын өлчөмдөрү кээбир учурларда эбегейсиз чоң өлчөмгө жетип, айлана чөйрөгө тийгизген таасири чоңойуп, ал тургай кээ бирлеринин зыяндуулугу куйруктардыкындай эле болгондугун өлкөбүздөгү көп сандаган отвалдардын экологиялык абалы тастыктайт. Ушул себептерден Кыргыз Республикасында Айлана-чөйрөнү булгагандык үчүн төлөмдү аныктоо методикасынын негизинде:

- **Отвалдарды тереңирээк изилдөө, отвалдарды жайгаштырууда жалпы көлөмдүк лимиттерди киргизүү, отвалдарды химиялык жана физикалык курамына жана көлөмүнө жараша классификациялоо;**
- **Отвалдардан агып чыккан суулардын нормативдерин кайра карап чыгуу керек.**

КОРУТУНДУЛАР

1. КР нын өнүгүүсүнүн негизги булактарынын бири болгон кен иштетүү тармагындагы 100 дөн ашык мыйзамдардын экологиялык бөлүктөрү талданды.
2. Кен иштетүүдөгү экологиялык мыйзамдардын анализинин негизинде орчундуу укутук көйгөйлөр, мыйзамдардагы юридикалык боштуктар, толук каралып жазылбаган бөлүктөр бар экендиги аныкталды.
3. КР Айлана чөйрөнү коргоо мыйзамына, КР Жер казынасы жөнүндөгү мыйзамына, КР Кен калдыктары жөнүндөгү мыйзамына, КР Айлана-чөйрөнү булгагандык үчүн төлөмдү аныктоо методикасына жаңы сунуштар жана толуктоолор берилди (жалпы сунуштардын саны 6).

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР

- [1] Проект среднесрочной и долгосрочной стратегии развития горнодобывающей промышленности Кыргызской Республики, Бишкек 2013, http://www.mineconom.gov.kg/Docs/Medium_and_Long_Term_Mining_StrategyKyrg_10_04_2014.pdf, (2016.03.1).
- [2] Кыргызстандагы Тоо-Кен өндүрүшүн өнүктүрүү жолдору, Гүлчынар, Бишкек 2014, б. 3.
- [3] Проект среднесрочной и долгосрочной стратегии развития горнодобывающей промышленности Кыргызской Республики, Бишкек 2013, http://www.mineconom.gov.kg/Docs/Medium_and_Long_Term_Mining_StrategyKyrg_10_04_2014.pdf, (2016.03.1).
- [4] Концепция развития энергетики Кыргызской Республики на период до 2030 года. Министерство экономики КР. 2016 г., б. 48.
- [5] Проблемы экологического права Кыргызской Республики, <http://bibliofond.ru/view.aspx?id=21211>, (01.01.2016).
- [6] Кыргыз Республикасынын ченемдик укуктук актылары жөнүндөгү мыйзамы, 2014-жылдын 7-июлундагы № 112 Мыйзамдарынын редакцияларына ылайык, <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ky-kq/202591?cl=ky-kq>, (02.04.2016).
- [7] Нормативно правовые акты Кыргызской Республики, <http://www.nature.gov.kg/lawbase/index.htm>, (12.01.2016).
- [8] Улуттук мыйзам, Айлана чөйрөнү коргоо тармагындагы мыйзамдардын тизмеси, <http://nature.gov.kg/index.php/kg/2014-03-30-08-09-31/2014-03-30-08-10-07.html?showall=&limitstart>, 21.02.2016.
- [9] КР айлана чөйрөнү коргоо жөнүндөгү мыйзамы, 2015-жылдын 2-июлундагы № 142 Мыйзамдарынын редакцияларына ылайык, <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ky-kq/218?cl=ky-kq>, (11.03.2016).
- [10] КР жер казынасы жөнүндө мыйзамы, КР 2014-жылдын 24-майындагы № 77 Мыйзамынын редакциясына ылайык, <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ky-kq/203760>, (15.04.2016).
- [11] КР Экологиялык экспертиза жөнүндөгү мыйзамы, КР 2003-жылдын 11-июнундагы № 102, 2007-жылдын 26-февралындагы № 21, 2015-жылдын 4-

майындагы № 92 Мыйзамдарынын редакцияларына ылайык, <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ky-kq/219>, (11.04.2016).

[12] КР Суу жөнүндөгү мыйзамы, КР 1995-жылдын 28-июлунун жана 26-сентябрындагы № 21-1, 2012-жылдын 25-июлундагы № 132, 2012-жылдын 10-октябрындагы № 170, 2013-жылдын 30-июлундагы № 178 Мыйзамдарынын редакцияларына ылайык.

[13] КР тоолуу аймактары жөнүндөгү мыйзамы КР 2003-жылдын 10-августундагы № 194, 2012-жылдын 25-июлундагы № 132 Мыйзамдарынын редакциясына ылайык, <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ky-kq/1108?cl=ky-kq>, (26.04.2016).

[14] КР улуттук мыйзамы, Айлана чөйрөнү коргоо мыйзамдарынын тизмеси, <http://nature.gov.kg/index.php/kg/2014-03-30-08-09-31/2014-03-30-08-10-07.html?showall=&limitstart>, (10.02.2016).

[15] КР калдык сактоочу жайлар жана кен калдыктары жөнүндөгү мыйзамы, 2009-жылдын 17-апрелиндеги № 128 мыйзамынын редакциясына ылайык.

[16] Радиоактивные и токсичные хвостохранилища Кыргызстана, <http://www.tailing.in.kg/>, (2016.03.05).

[17] Историческая справка, <http://mes.kg/ru/about/subordinate/agenstvo-po-obrasheniю-s-hvostohranilis/istoricheskaya-spravka-hvostohranilisha/>, (2016.03.4).

[18] Кожобаев К.А. и др., “Основные Геоэкологические Проблемы разработки месторождений полезных ископаемых КР”, Геодинамика, орудение и геоэкологические проблемы Тянь-Шаня, Бишкек 2013, Стр. 128.

[19] КР айлана чөйрөнү коргоо жөнүндөгү мыйзамы, 2015-жылдын 2-июлундагы № 142 Мыйзамдарынын редакцияларына ылайык, <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ky-kq/218?cl=ky-kq>, (11.03.2016).

[20] Проект среднесрочной и долгосрочной стратегии развития горнодобывающей промышленности Кыргызской Республики, Бишкек 2013, http://www.mineconom.gov.kg/Docs/Medium_and_Long_Term_Mining_StrategyKyrg_10_04_2014.pdf, (2016.03.1).

[21] Экология Кузбасса: проблемы и решения. Сб. материалов. – М.: РОДП «ЯБЛОКО», 2015, 144 с.

- [22] КР жер казынасы жөнүндө мыйзамы, КР 2014-жылдын 24-майындагы № 77 Мыйзамынын редакциясына ылайык, <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ky-k/203760>, (15.04.2016).
- [23] ПОЛОЖЕНИЕ о рекультивации (восстановлении) земель и порядке их приемки в эксплуатацию (В редакции постановления Правительства КР от 10 сентября 2013 года № 509), <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ky-k/38586>, (1.04.2016).
- [24] Кыргыз Республикасынын администрациялык жоопкерчилик жөнүндө кодекси, 2016-жылдын 8-апрелиндеги № 39 редакциясына ылайык, <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ky-k/6?cl=ky-k>, (1.05.2016).
- [25] Кодекс РФ об административных правонарушениях. <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=LAW;n=196337;fld=134;dst=1631,0;rnd=0.7431298396439603>. (10.04.2016).
- [26] КР Калдык сактоочу жайларды жана кен калдыктарын жөнүндөгү мыйзамынын 2009-жылдын 17-апрелиндеги N 128 Мыйзамынын редакциясына ылайык.
- [27] Comencment Bay Stewardship Collaborative, <http://www.earthcorps.org/commencement-bay.php>, (2016.03.1).
- [28] United States Environmental Protection Agency, “Green Remediation Best Practices Management: Mining Sites”, https://clu-in.org/greenremediation/docs/GR_factsheet_miningsites.pdf, (01.04.2016).
- [29] David K. Norman, Peter J. Wampler, Allen H. Throop, E. Frank Schnitzer and Jaretta M. Roloff, “Best Management Practices for Reclaiming Surface Mines in Washington and Oregon”, <http://www.oregongeology.org/pubs/ofr/O-96-02.pdf>, (02.04.2016).
- [30] US Environmental Protection Agency, <https://www.epa.gov/laws-regulations>, (05.04.2016).
- [31] КР айлана чөйрөнү коргоо жөнүндөгү мыйзамы, 2015-жылдын 2-июлундагы № 142 Мыйзамдарынын редакцияларына ылайык, <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ky-k/218?cl=ky-k>, (21.04.2016).
- [32] Проект среднесрочной и долгосрочной стратегии развития горнодобывающей промышленности Кыргызской Республики, Бишкек 2013,

[http://www.mineconom.gov.kg/Docs/Medium and Long Term Mining StrategyKyrg_10_04_2014.pdf](http://www.mineconom.gov.kg/Docs/Medium_and_Long_Term_Mining_StrategyKyrg_10_04_2014.pdf), (2016.03.1).

[33] Закон Кыргызской Республики о хвостохранилищах и горных отвалах (В редакции Закона КР от 17 апреля 2009 года № 128) <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ky-kp/464> (2016.03.02).

[34] Кыргыз Республикасында Айлана-чөйрөнү булгагандык үчүн төлөмдү аныктоо методикасы, <http://cbd.minjust.gov.kg> (2016.04.01).

[35] СанПиН 4630–88. Санитарные правила и нормы охраны поверхностных вод от загрязнения. Москва–1988 г.

[36] Ибраимов В.И., Копылов В.В. и др. Отчет о детальной разведке Каракичинского бурогоугольного месторождения с подсчетом запасов угля по состоянию на 1 сентября 1981г. (Фрунзе, 1981г.) б. 29-31.

[37] Исследования негативных геоэкологических процессов верхней части бассейна р. Нарын и разработка рекомендаций по снижению экологических рисков. Заключительный отчет Лаборатории инженерной и экологической геологии Института геологии им.акад.М.М.Адышева. Бишкек, 2014г. б. 124.

[38] Экология Кузбасса: проблемы и решения. Сб. материалов. – М.: РОДП «ЯБЛОКО», 2015. б. 144.

[39] Кожобаев К.А., Оторова С.Т. О возможной роли антропогенных факторов в геохимии вод бассейна верхнего Нарына.//Вестник КНУ им. Ж. Баласагына (спецвыпуск трудов международной конференции). Бишкек, 2012г. б.114-120.

Тиркеме 1.

Жадыбал 1.1.1. 2012 жылдын 1-январына карата пайдалуу кендердин мамлекеттик запасы.

Пайдалуу кендин түрү	Өлчөө бирдиги	Кен жатактарынын саны	Көрү (Запастар)
Отун-энергетика ресурстары			
Нефть (извлекаемые запасы)	миң тонна	11	13226
Газ (эркин)	млн. м ³	6	6348
Көмүр	миң тонна	35	1376
Кара металлдар			
Темир руда	миң. тонна	1	572
Түстүү жана сейрек кездешүүчү металлдар			
Сымап	миң тонна	4	39,5
Сурьма	миң тонна	7	263,3
Олово	миң тонна	2	208,3
Вольфрам	миң тонна	2	124,8
Жез	миң тонна	9	299
Коргошун	миң тонна	3	23,7
Цинк	миң тонна	2	17,6
Редкие земли	миң тонна	1	51,5
Коргошун	миң тонна	3	23,7
Цинк	миң тонна	2	17,6
Редкие земли	миң тонна	1	51,5
Бериллий	миң тонна	1	11,7
Молибден	миң тонна	1	2,4
Висмут	миң тонна	3	4,4
Мышьяк	миң тонна	1	65,2
Баалуу металдар			
Алтын (коренное)	тонна	36	443,3
Алтын (рассыпное)	тонна	24	5,1
Күмүш	тонна	15	363,5
Рудалык эмес сырьё			
Флюорит	миң тонна	4	2258
Гипс	миң тонна	11	40286
Таш туз	миң тонна	6	32708
Облицовочный камень	миң тонна	15	44503
Курулуш таштары	миң тонна	26	101280
Бентонит чополору	миң тонна	1	587
Гончарные глины	миң тонна	1	10
Кремнеземное сырьё	миң тонна	8	24203
Курулуш кумдары	миң тонна	11	73664
Серный колчедан	миң тонна	1	2547
Фарфор ташы	миң тонна	1	9673
Каолин	миң тонна	1	1401
Волластонит	миң тонна	2	2904
Суглинка и глины	миң тонна	105	254015
Известняк	миң тонна	8	30998
Цемент: -известняки и доломиты	миң.тонна	15	751060
-суглинка и глини.сланцы	миң м ³	10	128142
-глиежи	миң тонна	3	15614
Барит	миң тонна	1	13
Минералдык суу	миң тонна	13	15,7

**Жадыбал 1.1.2. Металл пайдалуу кендеринин перспективдүү запасы жана
прогноздогон ресурстары.**

Пайдалуу кендин түрү	Кен жатактарынын саны	Өлчөөбирдиги	Запас жана прогноздогон ресурстар
Темир	12	млн. тонна	17,91,4
Марганец	4	млн. тонна	20,5
Ванадий	2	миң тонна	3806,5
Хром	2	миң тонна	3,52
Титан	1	миң тонна	126,9
Алюминий (бокситтер)	10	миң тонна	47067,9
Алюминий (нефелиновые сиениты)	2	миң тонна	405403
Жез	29	миң тонна	6470,3
Кобальт	5	тонна	964,6
Никель	5	миң тонна	1257
Коргошун	27	миң тонна	912
Цинк		миң тонна	452,9
Олово	14	миң тонна	277,7
Вольфрам	20	миң тонна	276,2
Мышьяк	10	миң тонна	270,9
Молибден	18	миң тонна	106
Бериллий	14	миң тонна	77,7
Висмут	21	миң тонна	24,7
Сымап	29	миң тонна	48,3
Сурьма	33	миң тонна	770,8
Стронций	7	миң тонна	355,8
Редкие земли	11	миң тонна	75,1
Тантал	12	миң тонна	88,5
Ниобий		миң тонна	35,4
Алтын (коренное)	70	тонна	2123,7
Алтын (россыпное)	63	тонна	25,6
Күмүш	37	тонна	7406,5
Уран	22	миң тонна	31,2
Торий	14	миң тонна	54,7

Жадыбал 1.1.3. Көмүр казып алуунун динамикасы.

	Өлчөм бирдиги	2005-ж	2006-ж	2007-ж	2008-ж	2009-ж	2010-ж	2011-ж
Казып алуу көлөмү	миң тонна	335	321	396	492	607	575	839
Аракеттеги ишканалар	ишкана	30	39	40	44	45	42	44
Иштетилип жаткан кендер жана бөлүктөр	кен.	32	43	46	50	48	47	49

Сүрөт 1.1.1. КР негизги алтын кен чыгуучу жайлар.

Тиркеме 2.

Сүрөт 2.1.1. КРдагы радиоактивдүү хвостохранилищалар.

Сүрөт 2.1.2. КРдагы токсикалуу хвостохранилищалар.

ӨМҮР БАЯН

ЖЕКЕ МААЛЫМАТ

Аты жөнү	Болот Жунушов
Улуту	Кыргыз
Туулган жылы	15.08.1989
Email	b.zhunushov@gmail.com

БИЛИМИ

Даража	Окуу жайы	Бүтүргөн жылы
Магистратура	Кыргыз-Түрк Манас Университети, Табигый илимдер институту, Экологиялык инженердиги багыты	2016
Бакалавр	Кыргыз-Түрк Манас Университети, Инженердик факультети, Экологиялык инженердиги бөлүмү	2012
Орто мектеп	А. А. Альтымышбаев орто мектеби, Тилекмат айылы, Ыссык-Көл обл.	2007

КЕСИПТИК ИШКЕРДИК

Жыл	Иштеген жайы	Кызмат абалы
2016	Кумтор Голд Компани	Кичи инженер эколог
2013-2015	Кумтор Голд Компани	Стажер инженер эколог

ЧЕТ ТИЛ

- Орусча
- Түркчө
- Англисче